

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSADI UNIVERSİTETİ

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

SƏMƏDZADƏ VÜSAL SOLTAN OĞLU

“Milli Mühasibat Standartları əsasında idxal və ixrac əməliyyatlarının uçotunun təşkili metodikası”

MAGİSTR DISSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: İİM - 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma: “Xidmət sferasında mühasibat uçotu”

Elmi rəhbər: prof. Ə.İ.Daşdəmirov

Proqram rəhbəri: prof. Ə.İ.Daşdəmirov

Kafedra müdiri: prof. S.M.Səbzəliyev

BAKİ-2017

MÜNDƏRICAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. İDXAL-İXRAC ƏMƏLİYYATLARI ÜZRƏ XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN MƏZMUNU, İNKİŞAF TARİXİ VƏ STRATEGİYASI	8
1.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafının başlıca mərhələləri	8
1.2. Azərbaycanın xarici əlaqələri tarixindən	11
1.3. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlətin tənzimlənməsi və müasir dövrdə inkişaf strategiyası	17
II FƏSİL. İDXAL-İXRAC ƏMƏLİYYATLARI VƏ DİGƏR İQTİSADI POSESLƏR ÜZRƏ XARİCİ FƏALİYYƏTİN UÇOTU VƏ ONUN BEYNƏLXALQ STANDARTLARA UYĞUNLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ	26
2.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsi sistemi və onun mühasibat uçotunun təşkili	26
2.2. Xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu problemləri və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	31
2.3. Xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məsələləri	45
III FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ	54
3.1. Xarici ticarət firmalarının təsərrüfat fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli təhlili və onun göstəricilər sistemi	54
3.2. Makroiqtisadi səviyyədə xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təhlili metodikasının tənqidi	62
3.3. Mikroiqtisadi səviyyədə xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	71
Nəticə	80
İstifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatı ilə optimal inteqrasiyasını qurmaqla beynəlxalq - iqtisadi əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirməkdən, milli bazarın dünya bazarı ilə səmərəli əlaqələrini formalaşdırmaqla beynəlxalq əmtəə mübadiləsində iştirak edən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini getdikcə aktivləşdirməkdən ibarətdir ki, bu da xarici iqtisadi fəaliyyətin həm makro, həm də mikro səviyyədə düzgün təşkilindən asılıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün təşkili mövcud xalq təsərrüfatı strukturunda iqtisadi artıma, eləcə də daxili bazarda əmtəə bolluğunun yaradılmasına, ixracat vasitəsilə ölkənin valyuta gəlirlərinin çoxaldılmasına və iqtisadi qüdrətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərərək, iqtisadiyyatda maliyyə sabitliyinə təminat verir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət nəticəsində müxtəlif millətlərin təsərrüfatca yaxınlaşması baş verir ki, bu da müasir dünyada ümumi geopolitik vəziyyətin yaxşılaşmasına, onun sosial-iqtisadi xarakterinə müsbət təsir edir, beynəlxalq əmək bölgüsünə və dünya dövlətlərinin nəinki iqtisadi, həm də siyasi, sosial əməkdaşlığına geniş imkanlar yaradır. Milli iqtisadiyyatda maliyyə sabitliyinin, daxili bazarda rəqabət qabiliyyətinin, sahibkarlıq fəaliyyətində inhisarsızlaşdırma mühitinin təmin edilməsində də xarici iqtisadi fəaliyyətin rolu əvəzedilməzdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin nəticəsində milli valyutanın dönərliyi artır, sabitliyi təmin olunur ki, bu da pul-kredit dövriyyəsinin aşağı salınmasına imkan verir. Milli bazara xarici investisiyaların cəlb edilməsində, onun vasitəsilə istehsalın artım tempinin təmin edilməsində, əmtəə bazarına keyfiyyətli məhsul təklif olunmasında, son nəticədə dünya bazarının mövcud standartlarına və konyuktur tələblərinə cavab verən yerli məhsul istehsalının yaradılmasında da xarici iqtisadi fəaliyyətin rolu böyükdür.

Ölkəmizin ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və valyuta-kredit münasibətlərinin durmadan inkişafı, müəssisə və birliklərin bu sahədəki fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, onlardan müxtəlif forma və növlərə malik xarici iqtisadi əlaqələri düzgün qurmağı tələb edir.

Respublikamızda artıq bu sahədə həm hüquqi, həm də təşkilati baxımından keyfi işlər görülmüş, ölkəmiz bazar münasibətlərinə qədəm qoyaraq fəal surətdə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyaya qoşulmuşdur. Hazırda Azərbaycan Respublika Xəzər dənizinin mövcud neft ehtiyatlarının birgə istismarı məqsədilə xarici şirkətlərlə hasilatın pay bölgüsü şərti üzrə investisiya tutumu 30 milyard ABŞ dollarını ötən 15 müqavilə imzalamış, ölkəmizin paytaxtı Qədim İpək yolunun bərpası üzərində qurulacaq Transqafqaz-Asiya-Avropa magistralının çəkilməsi üzrə beynəlxalq Mərkəzə çevrilmiş, bununla əlaqədar olaraq 1998-ci ilin sentyabrın 7-də dünyanın 35-dək ölkəsi və beynəlxalq təşkilatının yüksək səviyyəli nümayəndələrinin iştirakı ilə tarixi Bağı bəyannaməsi qəbul edilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatının nəticəsi olaraq azad sahibkarlıq və mülkiyyət çoxnövçülüüyü şəraitində, təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, minlərlə müəssisə, birlik, firma və şirkət müstəqil olaraq xaricə birbaşa ticarət əlaqəsi yaratmış və valyuta-təsərrüfat əməliyyatları, elmi-texniki və mütəxəssis mübadiləsini həyata keçirməyə başlamışdır.

2002-ci ilin statistik yekunlarına görə respublikamızda minlərlə müəssisə və təşkilat xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçısı olmuş, 1320 müştərək və xarici investisiyalı müəssisə fəaliyyət göstərmiş, ölkəmiz dünyanın 76 ölkəsi ilə ticarət əlaqəsi qurmuş, xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 3833,1 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxal 1665,6 milyon ixracı 2167,5 milyon dollar təşkil etmişdir. 1993-cü illə müqayisədə 2002-ci ildə idxal olunan malların həcmi 1,8 dəfə, ixrac isə 1,9 dəfə artmışdır. 2002-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 6,1 trilyon manat həcmində kapital qoyulmuşdur ki, bunun da 71,4 faizini xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Bütün bunlar son illər xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində baş verən struktur və keyfiyyət dəyişikliklərinə əyani sübutdur.

Baş verən mütərəqqi dəyişikliklər xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotunun və hesabatının, iqtisadi təhlilinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması zəruriyyəti yaratmışdır. Bütün bunlar dissertasiya mövzusunun aktuallığını müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda, bununla yanaşı idarəetmənin mühüm funksiyası olan mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin qarşısına mühüm tələblər qoymuşdur.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi Azərbaycanın qazandığı iqtisadi müstəqilliyi, start götürdüyü bazar münasibətləri iqtisadiyyatın transformasiyasını zəruri etmiş, xarici ticarətin mərkəzsizləşdirilməsi və liberallaşdırılması üçün əlverişli mühit formalaşdırmış, müəssisə və təşkilatların, firma və şirkətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətinin mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilini uyğun elm sahəsinin müasir mövzuları siyahısına salmışdır. Bu isə iqtisad elmində və praktiki sahədə bir sıra məsələlərin yenidən işlənməsi tələbini yaratmışdır. Qarşıya qoyulan tələblərdən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək, onu daha da inkişaf etdirərək təkmilləşdirmək, konkret olaraq xarici iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsi, mühasibat uçotu və iqtisadi təhlili mövzusunda MDB alimləri tərəfindən xeyli iş görülmüş, bu mövzu üzrə bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, onun təkmilləşdirilməsi məqsədilə təkliflər verilmişdir.

Son dövrlər iqtisadiyyatda, eləcə də xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil sahəsində mövcud olan problematik məsələlərə tam və bitkin formada yeni elmi yanaşma tələb edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin, eləcə də xaricə ticarət münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı normativ sənədlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində yeniləşməsi, dünya bazarı ilə iqtisadi əlaqələrin yeni forma və növlərinin yaradılması, onun iştirakçı tərkibinin artması, mühasibat uçotunun müasir tələblərə uyğun qurulması, iqtisadi təhlilin səmərəlilik göstəricilərinin daha geniş işlənməsi zərurətini yaradır.

Beləliklə də, problemin mühüm elmi və praktiki əhəmiyyəti, həm də yetərinə dərindən öyrənilməsi zərurəti tədqiqatın məqsədini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədində xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun metodologiyasını, onun beynəlxalq standartlara maksimum uyğunlaşdırılması istiqamətlərini, beynəlxalq praktika ilə müqayisədə xarici iqtisadi fəaliyyətin və onun səmərəliliyinin təhlilinin yeni göstəricilər sistemini işləyib hazırlamağa durmuşdur. Dissertasiya işinin əsas məqsədinə uyğun olaraq tədqiqatın konkret vəzifələrinə aşağıdakı məsələlər daxil edilmiş və öz həllini tapmışdır:

- xarici ticarətin tarixi və inkişaf dövrləri, onun müasir dövrünün makroiqtisadi səviyyədə taktiki və strateji inkişaf istiqamətləri;

- xarici ticarətin liberallaşdırılması şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin forma və növlərinin müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilməsi;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin mövcud normativ hüquqi bazasının təhlili və sistemləşdirilməsi;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin effektiv idarəedilməsi sisteminin əsaslarının işlənilməsi və onun prinsiplərinin mühasibat uçotunun təşkilinə təsiri;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotunun təşkili məsələləri;
- xarici ticarət firmalarının mühasibat uçotu və hesabatlarının beynəlxalq standartlara maksimum yaxınlaşdırılması istiqamətləri;
- beynəlxalq praktika ilə müqayisədə xarici iqtisadi fəaliyyətin müqayisəli təhlilinin ümumiləşdirilməsi və təsnifləşdirilməsi və s.

Tədqiqatın obyektı. Problemin öyrənilməsi üçün tədqiqat obyektı Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bir sıra birgə müəssisələr olmuşdur. Tədqiqatın predmeti xarici iqtisadi fəaliyyətin məzmunu, normativ bazası, tarixi inkişaf dövrləri, müasir inkişaf strategiyası, mühasibat uçotunun təşkili problemləri və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətləri və səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının təhlili metodikası və üsulları hesab olunur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını klassik iqtisad elminin nümayəndələrinin xarici ticarət haqqında müddəaları, müasir xarici iqtisadçı alimlərin xarici iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsi, mühasibat uçotu və iqtisad təhlili problemlərinə həsr edilmiş elmi tədqiqatları, dünya ölkələrinin təcrübəsi, yerli iqtisadçı alim və mütəxəssislərin bu mövzuya dair elmi-nəzəri və praktiki fikirləri və s. təşkil edir. Dissertasiya işi yazılarkən müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, Maliyyə, Ticarət nazirliklərinin, Milli Bankın, Gömrük Komitəsinin, Baş Dövlət Vergi müfəttişliyinin təlimatları, qaydaları, əsasnamələri, metodik göstərişləri, məktubları, habelə digər normativ və direktiv sənədlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin bülletenləri, Maliyyə, Ticarət nazirliklərinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Milli Bankın, Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyinin məlumatları, “Az-türkqaz” BM-in kvartallıq və illik hesabatları, uçot sənədləri və s. təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifatı verilmiş və onun mühasibat uçotunun metodikasına təsiri qiymətləndirilmişdir;
- mühasibat uçotu və hesabatının beynəlxalq sistemləri, dünya standartları, milli və millətlərarası uçot və təhlil sisteminin təcrübəsi ümumiləşdirilmişdir;
- Azərbaycan praktikasında ilk dəfə olaraq beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan uçot və təhlil növlərinin müqayisəli xarakteristikası verilmişdir;
- Xarici ticarət firmaları üzrə mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin vəzifələri dəqiqləşdirilmiş, xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotunun obyektləri sisteminə onun müasirliyini təmin edən əlavələr edilmişdir;
- Valyuta daxilolmaları üzrə məzənnə fərqlərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə mövcud normativ aktlara tövsiyələr edilmişdir;
- Maliyyə təhlilinin aparılması və onun xarici ticarət firmalarının təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə tətbiqi məsələləri işlənilmişdir;

İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəaları, hazırlanan əməli nəticə və təklifləri milli iqtisadiyyatın formalaşdığı indiki şəraitdə xarici iqtisadi fəaliyyətin uğurlu inkişafını təmin etməyə, müəssisələrin dünya bazarına çıxışını aktivləşdirməyə, xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Dissertasiyadakı ayrı-ayrı təkliflərdən, statistik və elmi tədqiqatlarda, dissertasiya tədqiqatının obyektı olan “Aztürkqaz” BM-də uçot və hesabat işlərinin təkmilləşdirilməsində, idxal-ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının təhlilində, iqtisadi təhlilin göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsində, Azərbaycanda milli uçot sisteminin formalaşdırılmasında, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış hesab planının və hesabat formalarının işlənilməsində və s. istifadə edilə bilər.

İşin aprobeiası və nəticələrinin tətbiqi. İşdə irəli sürülən əməli təkliflər haqqında universitetdə keçirilən elmi konfransda məruzə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Magistr dissertasiyası giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 88 səhifə həcmində yazılmışdır.

I FƏSİL. İDXAL-İXRAC ƏMƏLİYYATLARI ÜZRƏ XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN MƏZMUNU, İNKİŞAF TARİXİ VƏ STRATEGİYASI

1.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafının başlıca mərhələləri

Xarici iqtisadi fəaliyyətin (XİF) yaranma və inkişaf dövrünü tədqiq etmək üçün, ilkin olaraq mərhələlər üzrə təsnifləşdirmə tələb olunur. Belə təsnifatın tarixi baxımından aparılması, iqtisadi əsaslarla əlaqələndirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu zaman bir mərhələdən digərinə keçid aşağıdakı dövrlər üzrə fərqləndirilir: kapitalizmə qədərki dövrdə, azad rəqabətli kapitalizmdə, dövlət inhisarçı kapitalizmidə, kapitalizm və sosializm sisteminin birgə mövcudluğu və nəhayət, sosialist təsərrüfatçılıq sisteminin dağılması ilə əlaqədar vahid iqtisadi məkanın formalaşması dövründə XİF-in inkişaf tarixi. Kapitalizmə qədərki dövrdə XİF-in inkişaf tarixi mərhələsi uzun müddəti əhatə etməklə, özündə quldarlıq və feodal quruluşundakı xarici iqtisadi əlaqələrin vəziyyətini əks etdirir. Bu dövrdə ilk zamanlar natural təsərrüfata üstünlük verilmiş, sonradan məhdud çərçivədə olsa da belə ticarət əməliyyatları aparılmağa başlanılmışdır. Bu zaman mübadilənin predmetini tələbatdan artıq olan əmtəə və mallar, eləcə də sonradan nadir məhsullar, şərab, silah, ədviyyat, dəbdəbəli və cahcəlallı əşyalar təşkil etmişdir.

Ticarətin bəsit formasında istifadə olunduğu həmin şəraitdə iştirakçılar arasında əlaqə birbaşa olmuş, təsərrüfatlarda mübadilə natural formada həyata keçirilmişdir. Bu mərhələdə ticarətin təşkili xeyli problemlərlə müşayiət olunurdu, belə ki, bəzən satıcılar və sələmçilər sıxışdırılır, yük daşıyanlar yollarda basqınlara məruz qalırdı. Elə bu səbəblərə görə, eləcə də yollardakı təhlükəni aradan qaldırmaq məqsədilə ticarətçilər daha çox (karvanlarla) uzaq məsafələri birgə qət etməyə meyl edirdilər. Beləliklə də, bütün bu proseslərin nəticəsi olaraq, kapitalların iriliyi və xırdalığından asılı olmayaraq, xarici ticarət əlaqələrinin bir neçə iştirakçıları birləşməyə üstünlük verirdilər. Azad rəqabətli kapitalizmi mərhələsində XİF-in inkişaf tarixi ticarətin geniş ərazini əhatə etdiyi, sənaye və maliyyə kapitalının formalaşdığı zamana təsadüf edir. Bu mərhələdə xarici ticarətin inkişafına böyük

coğrafi kəşflər güclü təsir göstərmişdir. Belə ki, ilk öncə İtaliyada şəhərlərin inkişafı, sonradan isə Hanza İttifaqı inhisarçı qrupun meydana gəlməsi nəzərə çarpırdı. Lakin, bir müddət ötdükdən sonra ticarətin mərkəzi getdikcə Avropaya doğru irəliləyərək, daha əlverişli şəraitə malik ölkələrə, o cümlədən də İngiltərə və Hollandiyaya keçmişdir. Bu dövrdə şəhərlə arasında rəqabət mübarizəsi proteksionizm meyllərinin yaranmasını şərtləndirmişdir. Proteksionizm iqtisadi siyasətdə və XV-XVIII əsr nəzəri fikirində merkantilizmin başlanğıc istiqamətinə çevrilməyə başladı. Merkantilizmin hakim olduğu dövr uzun müddəti əhatə edərək tarixi inkişaf baxımından erkən və yetkin merkantilizmə ayrılır. XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq XVI əsrdək davam edən erkən merkantilizmə monetarizm formasında çıxış edirdi. Erkən merkantilizmin əsas konsepsiyası “pul balansı” nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Bu nəzəriyyəyə müvafiq olaraq ölkədən pul aparılması qadağan olunur, idxal məhdudlaşdırılır, qızıl və gümüşün hasilatı gücləndirilir, malların gətirilməsinə yüksək rüsumlar təyin olunur, ssuda faizi aşağı salınırdı. XVI əsrin ikinci yarısından etibarən başlayan yetkin merkantilizmin nümayəndələri İngiltərədə Tomas Men, S.Fortrey, Fransada A.Monkreyen, C.Kolber, İtaliyada B.Davanzati, A.Serra, İspaniyada X.Ustaritsa, Rusiyada İ.Posoşkov, V.Tatişev idi. Yetkin merkantilistlər əmtəə mübadiləsi sferasının tədqiqatına müraciət edərək, “əmtəə balansı” nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdılar. Bu nəzəriyyə xarici ticarətin inkişafına geniş imkanlar yaratmaqla, erkən merkantilistlərdən fərqli olaraq ölkədən pulun çıxarılmasına məhdudiyyət qoymurdu.

XVIII əsrin ortalarında azad ticarət nəzəriyyələrindəki fiziokratların elmi konsepsiyaları meydana çıxır. Bu məktəbin yaradıcısı F.Kene olmuşdur. Onun görkəmli nümayəndələri arasında A.R.C.Tyurqo, P.S.Dyupon de Nemur, V.R.Mirabo, P.P.Lemerse de la River bu ideyaların qarçıları hesab olunurdu.

Merkantilizmi tənqid edərək, xalqların sərvətinin mənbəyini təbiətdə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında görünən fiziokratlar hesab edirdilər ki, milləti varlandırmaq üçün pul yığmaq deyil “məhsuldar torpaq” bolluğu yaratmaq lazımdır.

XIX əsrin ikinci yarısında ingilis sahibkarları və alimlərindən fərqli olaraq, azad ticarət ideyası düzəlişlərə məruz qalaraq, hətta dövrünün tanınmış iqtisadçıları tərəfindən böyük etirazla qarşılandı. Bu iqtisadçılardan ABŞ-da İ.Hamilton, Almaniyada İ.Fixte, H.Hegel və K.Rodbertus seçilirdi.

Bu zaman müzakirə obyektində hər bir ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı məsələlərinə fərdi yanaşmanın zəruriliyi dururdu. Belə ki, İ.Hamilton mərkəzləşdirilmiş dövlət və proteksionist siyasətin zəruriliyini sübut etməyə çalışırdı. İ.Fixte idarəetmənin inzibati-komanda sistemini və dövlət proteksionizmini müdafiə edirdi. O ölkədə diktatura rejiminə tərəfdar çıxaraq yazırdı: “Hər ehtimala qarşı xarici dövlətlərlə əlaqələr vətəndaşlar üçün qadağan olunmalı və onlara əlçatmaz şərait formalaşdırmalıdır”.

Bu insanlığa yaraşmayan ideya sonradan faşist təmayüllü ölkələrin, ilk növbədə Almaniya və İtaliyanın əsas Qanunlarında əksini tapdı, onun təsiri Stalin totalizminə də sirayət etdi. Alman iqtisadçısı H.Hegel hesab edirdi ki, dövlət öz-özülüyündə azadlığı təcəssüm etdirdiyindən, onun azad ticarəti məhdudlaşdırmaq hüququ vardır. K.Rodbertus ilk dəfə olaraq belə bir fikir formalaşdırırdı ki, azad ticarəti ləğv etmək istəyənlər, ilk növbədə istehsal vasitələrini milliləşdirirlər. O, bunu sosializmə gedən yol kimi qiymətləndirir və “güclü rəhbər” ideyasını müdafiə edirdi.

XİF-in inkişaf tarixinin üçüncü dövrü dövlət inhisarçı kapitalizmi erasını əhatə edir. Bu dövrdə də azad ticarət və proteksionizm tərəfdarları arasında mübahisələr davam etsə də münasibətlər tam aydınlaşmamışdır. Bu dövrün əsas xüsusiyyəti dövlətin və onun orqanlarının iqtisadiyyatın idarəedilməsində rolunun dəyişdirilməsindən ibarətdir. Bu ideya öz ifadəsini ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin adı ilə bağlı olan geynsçilik nəzəriyyəsində tapmışdır. Keyns nəzəriyyəsinə görə dövlət investisiyalara təlabatı artırmaq məqsədilə yeni yaranan müəssisələri stimullaşdırır, subsidiyalar ayırır, ssuda faizini aşağı salır və proteksionist siyasət yeridir. Keynsin bu ideyaları proteksionizm və avtarkiya (qapalı sistem) nəzəriyyələri ilə uzlaşırdı: Bununla yanaşı dövründə Keysçiliyi tənqid edənlərə də rast gəlinirdi. Rus alimi A.S.Terexovun fikrincə bu ideyalar öz praktiki həllini Amerikada “reyqanomika”nın, İngiltərədə isə “tetçerizm”in timsalında tapdılar.

XİF-in inkişaf tarixinin dördüncü dövrü kapitalizmi ilə yanaşı sosializmin də mövcudluğu müddətini əhatə edir. Bu mərhələdə iki müxtəlif sistemin dünya bazarı uğrunda yarışı, kapitalizmin açıq sistemi ilə ziddiyyət təşkil edən sosializmin avtarkiya dövrü müşayiət olunur. Dünyanın bir-birinə qarşı duran iki sistemə bölünməsi, transmilli kompaniyaların yaranması, “soyuq” müharibələr bu dövrün xarakterik xüsusiyyətlərindəndir.

XİF-in inkişaf tarixinin sonuncu dövrü Sovet imperiyasının dağılması nəticəsində dövlətlərarası inteqrasiyaların inkişafı, ümumi iqtisadi məkanın və ümumi iqtisadi bazarların yaranması, proteksionizmin zəifləməsi, avtarkiya ideyasının məhvi, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın möhkəmlənməsi və iqtisadi ittifaqların formalaşması ilə xarakterizə olunur.

1.2. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri tarixindən

Hələ orta əsrlərdə məşhur “İpək yolu”nun ölkəmizin ərazisindən keçməsi, Azərbaycanın Avropa ilə Asiyanın qovuşmasında, Qərb ilə Şərqlin ağışında yerləşməsi orda xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafına təkan vurmuşdur. Böyük ipək yolunun digər ticarət sahələri ilə yanaşı müasir dillə desək kitab ticarətinin, yəni o dövrdə ipək və kağızdan olan əlyazmaların da bir ölkədən digərinə aparılmasında, bir sözlə mədəni və ədəbi əlaqələrin genişlənməsində xüsusi rolu olmuşdur. Məhz bu kitab ticarətinin nəticəsidir ki, Böyük Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si Şərq ölkələrində geniş yayılmışdır. Şübhəsiz ki, Şərq ölkələrindən gətirilən müxtəlif elm sahələrinə aid əsərlər olmasaydı Nizami Gəncəvi Avropa və Asiyanın təbii şəraitinə yaxşı bələd ola bilməz, “İsgəndərnamə”də böyük İsgəndəri gah subtropik, gah səhra, gah da meşə landşaftı qoynunda təsvir etməzdi.

Həmin dövrdə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf edib genişlənməsi istehsalçıların təbəqələşməsinə, ticarət və sələm kapitalının daha geniş fəaliyyətinə səbəb olurdu. Bu dövrün, zamanın qanunauyğunluqları idi. Bu qanunlara uyğun olaraq tədricən sərvətin pul formasında özünü göstərməsi pula, qızıl meyli gücləndirirdi. Nizaminin dövründə tədaviyə qızıl, gümüş və mis pullar fəaliyyət

göstərirdi. Onun əsərlərində qızıl sikkələr, külçələr haqqında geniş məlumatlar verilir.

Lakin o dövrün tarixini araşdıran bir çox alimlərin XII əsrdə tədavüldə gümüş pul qıtlığının olmasını və onun səbəblərini göstərirlər. Akademik Z.Bünyadov yazırdı: “Azərbaycanda gümüş böhranının əsas səbəbi X-XI əsrlərdə şimal ölkələri ilə geniş ticarət əlaqəsində olan bu ölgədən çoxlu miqdarda gümüş ixraç edilməsi və bu səbəbdən də gümüş ehtiyatının azalması olmuşdur. Bu tarixi fikirdən Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin o dövrü ilə bağlı iki nəticə çıxarmaq mümkündür. Birincisi, hələ o dövrdə də Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarından biri şimal qonşusu Rusiya olmuş, ikincisi isə, həmin vaxtlar Azərbaycandan xeyli miqdarda gümüş ixraç edilmişdir.

Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərində verdiyi geniş və aydın təsvirlərdən aydın olur ki, ruslar üçün səciyyəvi olan ixrac mallarından bir çoxu, o cümlədən xəz dərilər, mum, bal və s. Azərbaycana idxal edilirdi.

XV-XVIII əsrlərdə xarici iqtisadi əlaqələr üzrə iqtisadi fikir sahəsində Qərb ölkələri və Şərqi ölkələri, o sıradan Azərbaycan arasında geniş fərq əmələ gəlməyə başladı. Qərbdə feodal münasibətləri sürətlə dağılmağa üz qoyurdu, merkantilizm nəzəri fikrin və iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətini təşkil etməyə başlamışdı. Bu dövrdə Şərqi ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda feodal münasibətləri hökm sürürdü. Feodal quruluşunun ictimai pərakəndəliyi və feodallar arasındakı çəkişmələr Azərbaycanın iqtisadi inkişafını ləngitməyə başlamışdı. XIX əsrin sonunadək davam edən bu ziddiyyətlər, qonşu ölkələr arasındakı müharibələr və onların ağır şərtləri Azərbaycan üçün fəlakətlərlə nəticələnmişdi. İqtisadiyyatda natural təsərrüfatın üstünlük təşkil etdiyi, feodalizmin hakim olduğu bu dövrdə Azərbaycan zəbt yolu ilə Çar Rusiyasına qatıldı. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatı aqrar xammal (pambıq, barama, tütün, marona, biyan və s.) və bəzi hasiledici sənaye müəssisələrinin, obyektlərinin yaradılmasına doğru istiqamətlənirdi. Bu zaman yeridilən siyasətin mərkəzində hər şeydən əvvəl çar xəzinəsinə çoxlu fayda verə biləcək mənbələri və sərvətləri aşkar etmək dururdu. Zəngin təbii sərvətlərə və əlverişli şəraitə malik olmasına baxmayaraq

Azərbaycanda yalnız çarizmin mənafeyinə uyğun gələn sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına geniş meydan verilirdi.

Çar hökuməti Rusiyanın iri kapitalistləri ilə sıx ittifaqda xarici kapitalın Rusiyaya, eləcə də Azərbaycana axmasına çox əlverişli şərait yaradırdı. Xarici kapitalistlər Azərbaycan iqtisadiyyatının bir sıra əsas sahələrini ələ keçirərək öz mövqələrini möhkəmləndirirdi. Burada qoyulan kapital yüksək mənfəət gətirir, çar hökuməti isə xarici kapitala heç bir yerdə olmadığı qədər iltifat göstərirdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici kapitalın peydası alman “Simens qardaşları” kompaniyasının şəxsində 1853-cü ildə Gədəbəy mis mədənlərinə nüfuz etməsi ilə başlayır. Bu kompaniya mis istehsalı sənayesində hakim mövqe tutmuş və Azərbaycandan bu təbii sərvətini ixrac etməklə gəlirləri mənimsəyə bilmişdir.

Əcnəbi kapital öz fəaliyyət sferasını genişləndirərək 1873-cü ildə “Nobel qardaşları” kompaniyası şəxsində Bakı neft sənayesində də işə başlamışdır. Bakı neft sənayesinə, habelə 1888-ci ildə fransız kapitalını təmsil edən bankir Rotştild, 1898-ci ildə ingilis kapitalını təmsil edən Ceyms Vişau daxil olmuşdular. Bunların bir çox ardıcılıları da qısa müddətdə Azərbaycan iqtisadiyyatında güclü mövqe əldə etmişdir. Qeyd edək ki, 1914-cü ildə Azərbaycan sənayesinə qoyulan xarici kapitalın 42 faizi “Nobel” şirkətinin, “Rotştildin”, “Xəzər - Qara dəniz” cəmiyyətinin və İngiltərə-Hollandiya trestinin əlində cəmləşmişdir. Bütün neft daşıma donanması, əsas neft ayırma zavodları, elektrik mühərrikləri, daxili dəmir yol nəqliyyatı xarici kapitalın sərəncamında idi. Xarici kapital mis mədənlərində və onun əritmə sənayesində tamamilə, balıq sənayesində isə qismən hökmran mövqeyə malik idi.

Çarizm və Avropa Rusiyası sənaye ticarət dairələrinin, Qərb kapitalının müstəmləkə siyasəti nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının xaricilərdən asılı vəziyyətə salınması, ölkədə qısa tarixi dövrdə xaricilərdən ibarət onlarla milyonçu yaratmışdır.

“Əkinçi”nin səhifələrində 1877-ci ildə çap olunmuş məqalədə deyilirdi: “Neft cövhəri satanlar keçən il ziyada nəf ediblər, əvvəl bir manat yarım, iki manata satanlar, keçən il 3-4, hətta 5 manata satırdılar”.

Burdan belə nəticəyə gəlmək olur ki, dünya bazarında neftin qiymətinin durmadan artımı onu ixracata sövq edirdi və beləliklə də neft Azərbaycanın əsas ixrac məhsuluna çevrilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan artıq dünyanın neft mərkəzi olaraq inkişaf etmiş dövlətlərin Almaniyanın, Fransanın, Hollandiyanın, Böyük Britaniyanın, Rusiyanın, Türkiyənin fəaliyyət poliqonuna çevrilmişdi. Tükənməz neft sərvətləri ilə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyada fəal iştirak edən, əmək bölgüsündəki yerinə görə digər ölkələrdən geri qalmayan Azərbaycanda 1918-ci ildə əsası qoyulan Demokratik Cümhuriyyətin hakimiyyəti dövründə əsaslı iqtisadi islahatlara, xaricə müstəqil iqtisadi əlaqələr qurulmasına başlandı.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin qısa ömür tarixində iqtisadiyyatı sahmana salınmış, ticarət əlaqələrinin səmərəli şəkildə təşkil edilmiş, mal mübadiləsini genişləndirmək məqsədilə Azərbaycanın qonşu dövlətlər arasında olan gömrükxanalarda nizam-intizam və dövlət nəzarəti yaradılmışdı.

1920-ci il 20 apreldə XI Ordunun Bakıya daxil olması ilə Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət olan ADR-in süqutu Azərbaycanı Sovet İmperiyasının caynağına salmaqla 70 il ərzində onun dünya bazarına birbaşa çıxışına, xarici ölkələrlə sərbəst və müstəqil əlaqələrinə son qoydu.

M.Ə.Rəsulzadənin yazdığına görə, “Bolşeviklər Bakıya girən zaman banklardan çalınan “talan həftə”sində yağma (“qranbədəya”) edilən mücövhərat ilə altun, gümüş, təzyinat və nüqüddan həştərxana daşınan əmtəələrdən başqa, 300 milyon pud petrol ilə 750 min pud pambıq və çoxlu ipək və sairə aparmışdılar.

Beləliklə də, əsasən talançılıq siyasəti üzərində qurulan Sovet imperiyasının tərkibində olduğu 70 il ərzində Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında ciddi irəliləyişə imkan verilmədi.

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan yeni iqtisadi sistemə bazar münasibətlərinə qədəm qoyaraq beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyada fəal iştirak etməyə başladı. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində müxtəlif mülkiyyət formasına mənsub on minlərlə müəssisə, cəmiyyət, birlik, təşkilat, firma və şirkətlərə müstəqil surətdə xarici ticarət və valyuta-kredit əməliyyatları aparmağa müvəffəq oldu. Təşkilati hüquqi formasından və mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq istənilən müəssisə

dünya bazarına sərbəst çıxış əldə edərək xarici iqtisadi fəaliyyətdə müstəqil surətdə iştirak etmək hüququ qazandı. Beləliklə də, Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələri geniş vüsət almağa başladı (bax, cədvəl 1).

CƏDVƏL N1

Müstəqillik illərində Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri (mln. ABŞ dolları ilə, 1995-2004-ci illər)

Göstəricilər	İllər									
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Xarici ticarət dövriyyəsi	1274,6	1414,7	1215,0	1591,8	1575,7	1683,4	1962,0	2917,2	3745,3	3833,1
İdxal	549,9	777,9	667,6	960,6	94,3	1077,2	1033,4	1172,0	1431,1	1665,6
o cümlədən Uzaq xariclə	241,0	292,1	439,3	620,8	443,5	601,0	576,6	796,7	985,9	1015,0
MDB ölkələri ilə	308,9	458,8	228,4	339,8	350,8	776,2	456,8	375,3	445,2	650,6
İxrac	724,7	636,8	547,7	631,2	781,3	606,2	928,6	1745,2	2314,2	2167,5
o cümlədən Uzaq xariclə,	351,0	362,6	329,8	341,1	403,1	312,0	486,6	1537,7	2091,4	1923,8
MDB ölkələri ilə	373,7	274,2	217,6	290,1	378,2	294,2	442,0	209,5	222,8	243,7
Xarici ticarət balansının kəsiri	+174,8	-14,1	-120,0	-329,4	-13	-471,0	-104,8	+573,1	+883,1	+501,9
o cümlə-dən Uzaq xariclə,	+110,0	70,5	-109,6	-279,7	-40,4	-289,0	-90,0	+739	+1105,5	+908,8
MDB ölkələri ilə	+64,8	-211,6	-10,6	-49,7	-27,4	-182,0	-14,8	+165,8	-224,4	-406,9

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 1993-cü ildən başlayaraq xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsinin səmərəli mexanizminin qurulması hesabına xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi artmışdır. Belə ki, 2002-ci ildə 1993-cü illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsi 3,7 dəfə yüksəlmişdir. Həmin dövr ərzində respublikanın ixracat strukturunda keyfiyyət dəyişikliyi baş vermiş və son nəticədə ixracın həcmi 99,0 faiz, eləcə də idxalın səviyyəsi 202,2 faiz çoxalmışdır. 1994-cü ildən başlayaraq xarici ticarət balansının kəsirinin mənfi ilə ifadə olunan qalığı dinamik qaydada davam etsə də, bu göstərici müsbət ifadə ilə 2001-ci ildə 883,1 mln, 2002-ci ildə isə 501,9 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Bazar mexanizmlərinin tətbiqi əsasında milli iqtisadiyyatın inkişafında dönüş yaratmaq, xarici ölkələrlə mövcud ticarət-iqtisadi əlaqələri genişləndirmək iqtisadi sahədə dövlət siyasətinin önçül istiqamətlərini təşkil etdi. Birdən-birə dünya bazarına çan atan minlərlə müəssisə və təşkilat xarici iqtisadi fəaliyyətin

idarəedilməsi və tənzimlənməsi istiqamətində əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmağı tələb edirdi.

Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması, eləcə də ənənəvi bazarların itirilməsi, dövlət sifarişləri əsasında mal mübadiləsinin, təsərrüfat əlaqələrinin pozulması Azərbaycanın xaricə ticarət əlaqələrində ciddi problemlər yaradırdı. Daxili bazar qıcarət dövriyyəsinin həcmi artmışdır. Belə ki, 2002-ci ildə 1993-cü illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsi 3,7 dəfə yüksəlmişdir. Həmin dövr ərzində respublikanın ixracat strukturunda keyfiyyət dəyişikliyi baş vermiş və son nəticədə ixracın həcmi 99,0 faiz, eləcə də idxalın səviyyəsi çoxalmışdır. 1994-cü ildə başlayaraq xarici ticarət balansının kəsirinin mənfi ilə ifadə olunan qalığı dinamik qaydada davam etsə də bu göstərici müsbət tffadə ilə 2001-ci ildə 883,1 mln, 2002-ci ildə isə 501,9 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Bazar mexanizmlərinin tətbiqi əsasında milli iqtisadiyyatın inkişafında dönüş yaratmaq, xarici ölkələrlə mövcud ticarət iqtisadi əlaqələri genişləndirmək iqtisadi sahədə dövlət siyasətinin öncül istiqamətlərini təşkil etdi. Birdən-birə dünya bazarına can atan minlərlə müəssisə və təşkilat xarici iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsi və tənzimlənməsi istiqamətində əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmağı tələb edirdi.

Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması, eləcə də ənənəvi bazarların itirilməsi, dövlət sifarişləri əsasında mal mübadiləsinin, təsərrüfat əlaqələrinin pozulması Azərbaycanın xaricə ticarət əlaqələrində ciddi problemlər yaradırdı. Daxili bazar qiymətlərinin dünya bazar səviyyəsindən dəfələrlə ucuz olması, valyuta tənzimlənməsi mexanizminin formalaşması, normal gömrük reciminin yaradılmaması, sərt və mərkəzləşdirilmiş sistemdən azad, liberal sistemə keçid xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin qəbulunu zəruri edir və sürətləndirirdi. Bunun üçün ilk növbədə ölkənin gömrük sərhədləri müəyyənləşdirilməklə, həmin yerlərdə idxal və ixrac əməliyyatlarına nəzarəti təmin edən gömrük orqanları yaradıldı. Sovet dövründən bizə miras qalmış Astara gömrük məntəqəsi ilə yanaşı, Bakı, Xaçmaz və digər məntəqələr ilk əvvəl keçmiş sovet qanunvericiliyi əsasında işə başladı. 1992-ci ildən etibarən isə bu sahə milli qanunvericilik aktları ilə tənzimləndi, daxili bazar qiymətləri liberallaşdırıldı.

1.3. Xarici iqtisadi fəaliyyətin mahiyyəti, dövlət tənzimlənməsi və müasir dövrdə inkişaf strategiyası

Müasir şəraitdə xarici iqtisadi əlaqələr xalq təsərrüfatının ümumi strukturunun tərkib hissəsi olaraq təsərrüfatdaxili münasibətlərin təkmilləşdirilməsi, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və inkişafı istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bu zaman XİF ən mühüm istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. XİF-in inkişafı milli və yaxud beynəlxalq iqtisadi sistemin çuğlaşmasına təsir göstərir. Müxtəlif vaxt və şərait anlamında onların fəaliyyəti obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında formalaşır. Bu zaman obyektivləşmə, XİF-in konkret formasında iqtisadi qanunların fəaliyyətindən, subyektivləşmə isə beynəlxalq təsərrüfat əlaqələri üzrə işgüzar tərəf müqabillərin məqsədi və maraqlarından asılıdır.

XİF sahəsində islahatlar konsepsiyası bazar münasibətlərinə keçidə doğru yönəldilən liberal iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu konsepsiyada təsərrüfat vahidinin sərbəst inkişafı, iqtisadi tənzimlənmənin forma və metodlarının mərkəzsizləşdirilməsi və liberallaşdırılmasında real təzahür olunur. Bazar münasibətlərinə keçidə uyğunlaşdırılan belə konsepsiya XİF-in yeni və mütərəqqi formalarının inkişafına zəmin yaradır, mikrosəviyyədə istehsal, mübadilə və bölgü variantlarının bu və ya digərinin sərbəst formada seçilməsini təmin edir. Deməli, qarşılıqlı əməkdaşlığı faydalı formada həyata keçirmək üçün müəssisə çoxsaylı, müxtəlif variantlı XİF formalarına malik olmalıdır ki, fəaliyyət mexanizmi zamanı konkret iqtisadi məqsədinə çatmaq üçün onlardan səmərəli istifadə imkanları da yüksək olsun. XİF-in elmi əsaslar üzərində müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifatının qurulması bu məsələnin həllinə tam cavab verir. C.Q.Leontyeva iştirakçı tərkibindən asılı olaraq xarici iqtisadi fəaliyyəti iki səviyyədə fərqləndirir: ölkənin və müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyəti. Bu təsnifata həm birlikdə, həm də ayrı-ayrılıqda baxmaq mümkündür. Belə ki, onlar prosesin həyata keçirilməsində vahid əsasdan (beynəlxalq əmək bölgüsü və kooperasiyası) və ümumi sərhəddən çıxış edirlər.

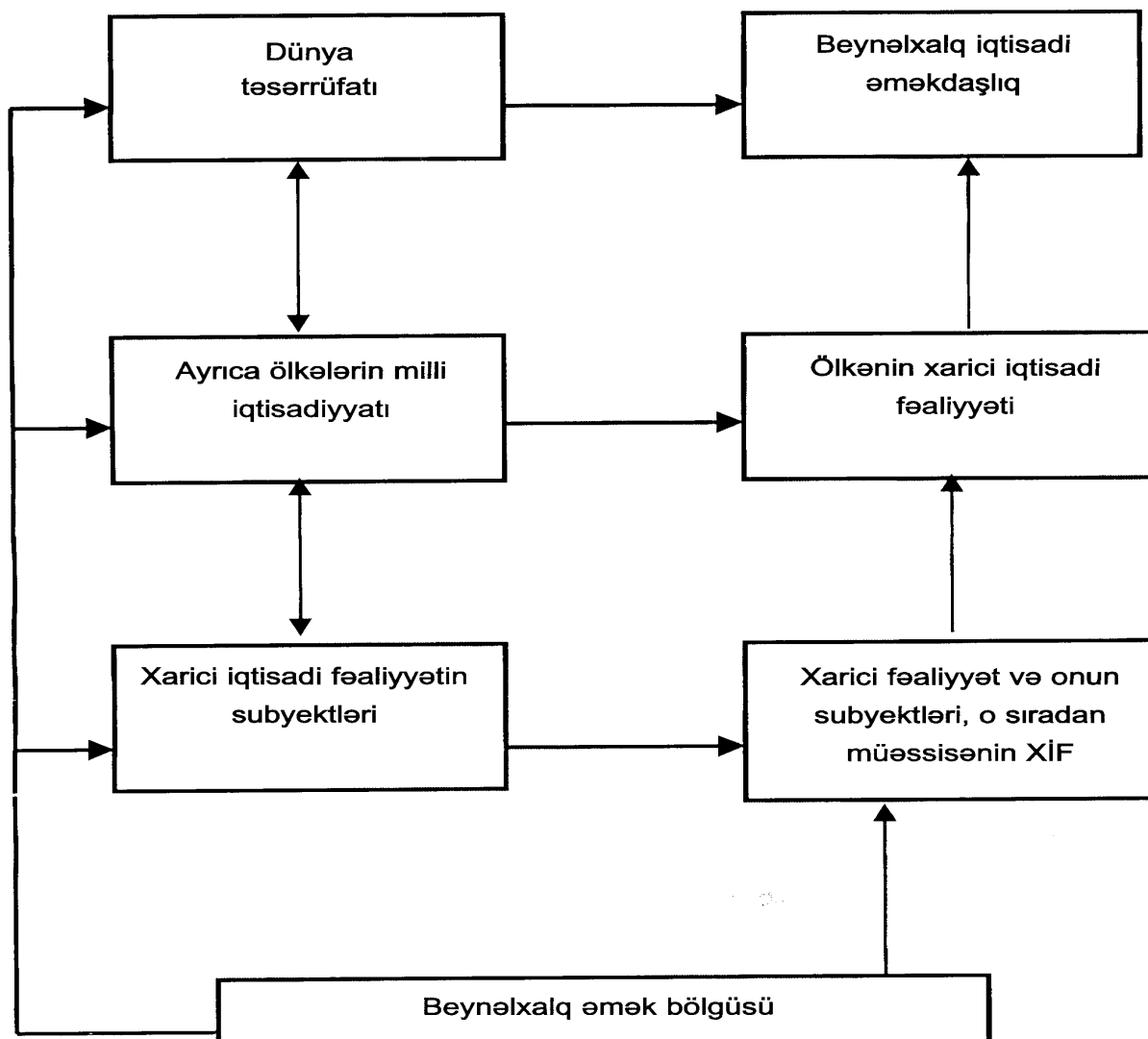
Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının qarşılıqlı əsaslarla əlaqələri 1 N-li sxemdə göstərilir.

Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, xarici iqtisadi fəaliyyəti, onun inkişaf tarixinin bəzi dövrlərində bu iki anlayışı praktiki surətdə bir-biri ilə üst-üstə düşməsinə baxmayaraq xarici ticarətlə eyniləşdirmək olmaz.

İF-in inkişafına bir sıra amillər tə'sir göstərir. Fəaliyyətdə olan bu amilləri mənbələrindən asılı olaraq ümumi (dünya miqyaslı) və xüsusi (spesifik) amillərə bölmək olar. Dünya miqyaslı amillər bütün ölkələrə eyni dərəcədə, spesifik amillər isə hər bir ölkənin dünya təsərrüfat əlaqələrində iştirakının subyektinə yönələn iqtisadi, hüquqi münasibətlər əsasında təsir göstərir. hər iki amillər qrupu arasında sıx surətdə qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Beynəlxalq əməkdaşlıq və dünya təsərrüfatı sistemində ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyəti, onun subyektləri, müəssisələrin qarşılıqlı əlaqələri və asılılığı

Sxem 1

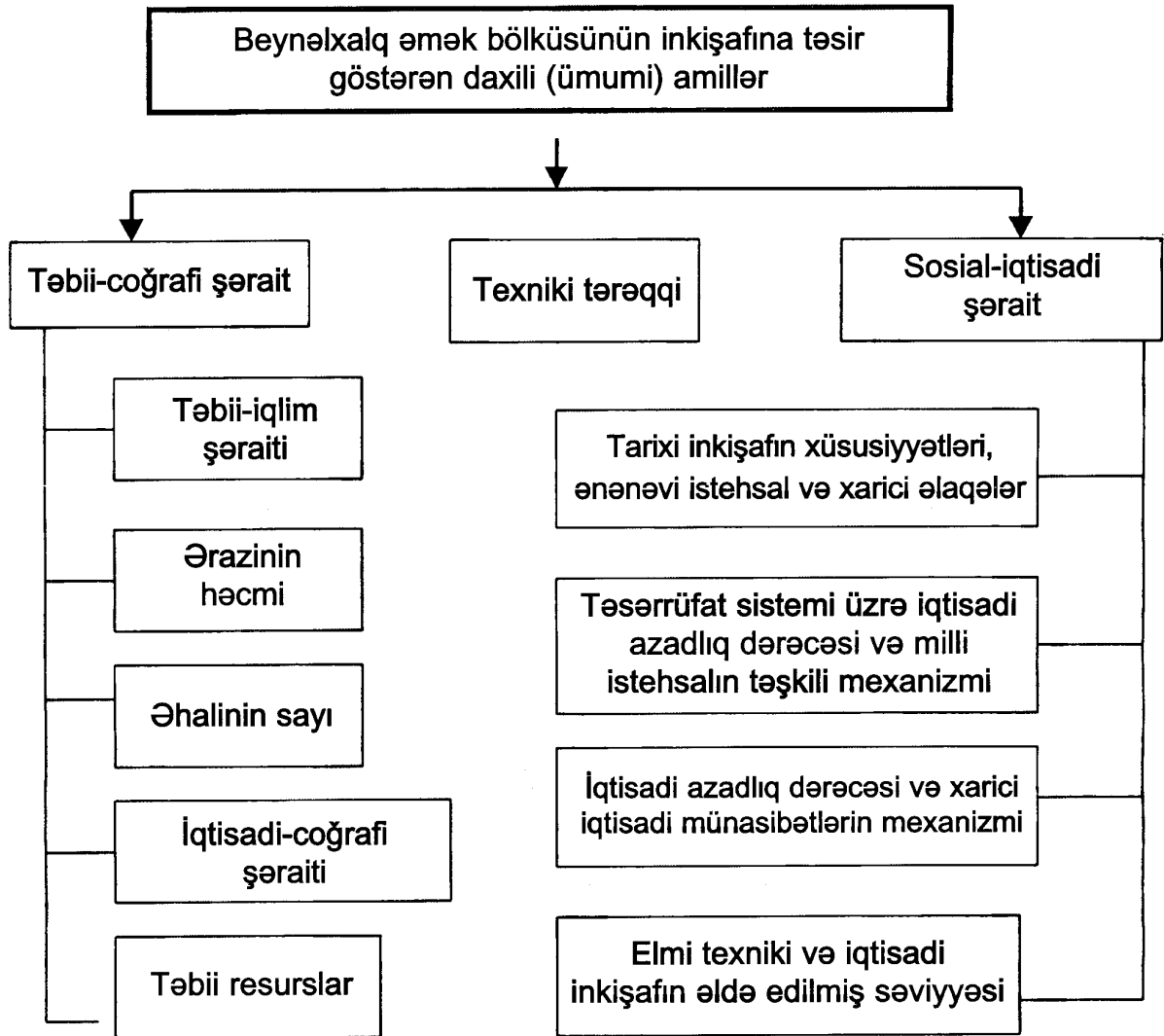

Dünya miqyaslı amillərin konkret ölkələr və onun subyektlərinin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakına görə daxili, XİF-in növü, formaları və dünya təsərrüfat əlaqələrində iştirak miqyasına görə isə xarici amillərə bölmək olar.

Daxili amillərin təsnifatını əks etdirən uyğunluq 2N-li sxemdə verilmişdir.

Daxili amillərin təsnifatı

Sxem N2

Bu amillər sırasında coğrafi-təbii fərqləndirmələr bu şəraitdə nisbətən əlverişli mühit formalaşdırır ki, nəticədə xərclərə qənaət əsasında keyfiyyətli məhsul istehsal etmək mümkün olur. Xüsusilə, Azərbaycanda belə şərait öncə xammal istehsalı və ixracı sahəsində yaranıb (neft, qaz, qızıl, tütün, pambıq və s.)

İF-in inkişafına təsir göstərən digər mühüm amil təbii-iqlim və coğrafi şəraitdən asılı olmadan yeni texnika əsasında istehsalın qurulmasını şərtləndirir. Bu amilin nəticəsində heç də böyük təbii resurslara malik olmayan bir sıra ölkələr (Cənubi Koreya, Yaponiya və başqaları) sənayecə inkişaf etmiş, ölkə iqtisadiyyatı modernləşdirilmişdir.

Sosial-iqtisadi şərait adlandırılan üçüncü amil bir tərəfdən daxili bazarın inkişaf səviyyəsində milli ənənələri və tarixi keçmişə əks etdirirsə, digər tərəfdən də idarəetmə sisteminin spesifikliyinə, təsərrüfat sisteminin sərbəstlik dərəcəsinə, vergi qanunvericiliyinə və hüquqi tənzimləmə mexanizminə, qiymətqoyma siyasətinə və s. əsaslanır. XİF-in inkişafında önəmli rol oynayan xarici amillərin sırasına isə xarici siyasət və ticarət münasibətlərini, beynəlxalq hüququ və dövlətlərarası müqavilələri, qiymətqoyma mexanizmini, eləcə də beynəlxalq maliyyə-kredit əlaqələrini, daima bazara cəlb edilən yeni texnologiyaları, xarici investisiyaları aid etmək olar. XİF-in inkişafına təsir göstərən amillərin təsiri ilə dünyanın müxtəlif regionlarında beynəlxalq əlaqələrin fərqli surətdə yeni növləri, formaları və məqsədləri meydana çıxmışdır. Müasir şəraitdə, əmtələrin və xidmətlərin beynəlxalq mübadilələrindən başqa, qarşılıqlı texniki yardım, əyani təcrübələrin mübadiləsi, elmi-texniki məsləhətlər, xarici investisiyalı birgə müəssisələrin yaradılması geniş formada həyata keçirilir. Məhdud mənada isə xarici iqtisadi fəaliyyətin tərkibində bu təsnifat ixrac və təkrar ixrac, idxal və təkrar idxal, barter və digər növlərə bölünür.

Hər bir mənada isə XİF-in təsnifatı dünya təsərrüfat əlaqələri çərçivəsində xarici ölkə iqtisadiyyatı ilə milli iqtisadiyyatın qarşılıqlı münasibətlərinin məntiqi modeli əsasında müəyyən olunur. XİF-in milli təsərrüfat subyektləri ilə xarici tərəf müqabillərin qarşılıqlı əlaqəsinin məcmusunu özündə birləşdirilməsi təsnif istiqamətlərinin forma və növlərini dəqiq təyin etməyə imkan verir. Belə olan halda XİF-ə bölgü və istehlak məqsədilə milli və dünya iqtisadi sisteminin münasibətlərini xarakterizə edən ümumi iqtisadi anlayış kimi baxmaq olar. Bu zaman o, istisadi kateqoriya kimi müəyyən edilir, bilavasitə iqtisadi qanun və kateqoriyalarla, o cümlədən dəyər, vaxta qənaət, məhsuldar qüvvələr, istehsal və istehlak münasibətləri ilə əlaqədar olur.

Nəticədə, XİF bir tərəfdən milli iqtisadiyyata geniş təkrar istehsal prosesinin üzvləşməsi, digər tərəfdən isə dünya iqtisadiyyatına təkrar istehsal prosesinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Son zamanlar XİF subyektlərinin səmərəliliyinə beynəlxalq əməkdaşlıqda tərəf müqabillərin inkişaf amili də təsir göstərir. XİF beynəlxalq əmək bölgüsü prosesində subyektlərinin müxtəlif sosial-iqtisadi imkanlarına görə də fərqləndirilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən XİF-ə istehsalat fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi, eləcə də tərəf müqabillərinin məqsəd və maraqlarının reallaşdırılması kimi də baxmaq olar.

XİF-in istiqamətləri beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında milli və dünya iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilmiş strukturunu, formaları isə dünya təsərrüfat əlaqələri çərçivəsində fəaliyyət göstərən tərəf müqabillərlə münasibətlərini xarakterizə edir. XİF-in formaları xarici iqtisadi əlaqələrin çoxlu sayda subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətində reallaşır.

XİF-in tərkibində digər əlamətlər üzrə də, o cümlədən sazişlərin, müqavilələrin, kontraktların şərtlərinə və hesablaşmaların formalarına görə, həmçinin valyutaların növləri əsasında da təsnifləşdirmə aparmaq mümkündür. Lakin, fikrimizcə, mövcud istiqamətlər, forma və növlər XİF-in strukturunun, özünəməxsus xüsusiyyətlərinin, mahiyyəti və məzmununun geniş açılmasına kifayət edir. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq aşağıdakı nəticələri əldə etmək olar;

- XİF təsərrüfat subyektinin səviyyəsində onun hərtərəfli fəaliyyətini əhatə etməklə milli və dünya iqtisadiyyatının üzvi hissəsini təşkil edir.

- XİF-in formalara bölünməsi dünya təsərrüfat əlaqələri üzrə tərəf müqabillərin qarşılıqlı münasibətlərini xarakterizə edir. Bu da istehsalçılara vasitəsiz olaraq beynəlxalq əməkdaşlığın əlverişli variantını seçməklə dünya təsərrüfat əlaqələrinin səmərəliliyini təmin etməyə hərtərəfli şərait yaradır. XİF-in konkret formalarına münasibətdə isə iki amil əsas rol oynayır: onun tənzimlənməsinin hüquqi aspektləri və tərəf müqabilin seçilməsi.

Dünya iqtisadiyyatında gedən liberallaşdırma prosesi və SSRİ-nin ağılması ilə əlaqədar olaraq respublikaların dövlət suverenliyi əldə etməsi

XİF-in hüquqi tənzimlənməsi sahəsində köklü dəyişiklikləri zəruri etdi. Bu zərurilik daha çox aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir.

Əvvəla, XİF sferasının tənzimlənməsində müstəsna hüquq müstəqil respublikalara keçmişdir. İkincisi, müstəqil dövlətləri özündə də dövlətin tənzimlənməsi funksiyası təsərrüfat subyektləri ilə bölünmüşdür.

Belə olan halda, bütün müstəqil dövlətlərdə xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin milli qanunvericilik bazası işlənməyə başlandı. Şübhəsiz ki, XİF-in miqyasları müstəqil dövlətlərin ərazilərində müəyyən olunmuş hüquqi normaların, onların fəaliyyətinə verilən iqtisadi təminatların çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Bu çərçivədə Azərbaycanda da XİF sferasının hüquqi tənzimlənməsi prosesi gedir. Müasir dövrdə bu prosesi tənzimləyən normativ aktların strukturunu əks etdirən 3N-li sxemə nəzər salmaq.

Cxemdə təqdim olunan qanunvericilik aktları ilə yanaşı Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili üçün əlverişli mühit formalaşdıran və XİF-in tənzimlənməsində mühüm rol oynayan digər qanunlar paketi də qəbul edilmişdir. Bunlardan “Müəssisələr haqqında”, “Səhmdar cəmiyyət haqqında”, “Sığorta fəaliyyəti haqqında”, “Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında”, “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunlarını və digərlərini göstərmək olar.

Milli qanunvericilik aktlarının qəbulu xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi bazasının konseptual əsaslarını təşkil edir.

Bu əsaslar əsasən aşağıdakı tələblər üzərində qurulur:

- Azərbaycan Respublikasının xarici-iqtisadi, o cümlədən valyuta-kredit siyasəti;
- Valyuta və gömrük tənzimlənməsi qaydaları;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan xarici investisiyalı müəssisə və birliklərin, onların filiallarının, nümayəndəliklərinin, birgə müəssisələrin yaradılması və qeydiyyatı prosedurası;
- XİF-lə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının müəssisə və təşkilatlarının, vətəndaşlarının maddi maraqlarının təminatı;

- Respublika ərazisində fəaliyyət göstərən XİF-lə məşğul olan xarici investorların əmlak, mülkiyyət və investisiya hüquqlarının nəzərə alınması.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi

Sxem N3

Bütün bunlarla yanaşı, XİF-in hüquqi bazası üzrə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün əsas istiqamətlər də işlənilmişdir. Bu məqsədlə respublikamızın xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında başqa dövlətlərlə iqtisadi münasibətlərin aşağıdakı başlıca prinsipləri də müəyyənləşdirilmişdir.

- dövlətlərin bərabərliyi, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinə riayət olunması;
- dövlətlərarası əlaqələrin qarşılıqlı fayda əsasında qurulması və əlverişli iqtisadi əməkdaşlığın formalaşması;
- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin və beynəlxalq hüquq normalarının ümumi prinsiplərindən irəli gələn öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi.

Müstəqil dövlət kimi Azərbaycan respublikasının bu prinsiplər əsasında xarici iqtisadi siyasət yeritməsi yerli müəssisə və təşkilatların, firma və şirkətlərin sərbəst və bərabər hüquq şəraitində digər dövlətlərlə vasitəsiz olaraq iqtisadi əlaqə və

münasibətlər yaratmaq, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqların təmin və eləcə də bütün bunların öz növbəsində xarici tərəf müqabilindən tələb edilməsi baxımından önəmlidir.

Qəbul edilmiş Qanunlarla o da təsbit olunmuşdur ki, dövlət idarəetmə orqanlarının xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçı subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Onların vəzifəsi XİF subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə XİF-in dövlət tənzimlənməsinin kompleks sistemində:

- XİF-in iştirakçılarının qeydiyyat şəhadətnaməsinə;
- Dövlət sərhədi vasitəsilə gedən və gələn əmtəələrin və digər əmlakın gömrük bəyannamələşdirilməsinə;
- Əmtəələrin idxal və ixrac qaydalarına baxılır.

Bu sistem XİF-in bütün növləri və iştirakçılarına tətbiq edilir. Lakin, SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar və yeni iqtisadi sistemə keçidlə bağlı mürəkkəb sistemli xalq təsərrüfatı əlaqələrinin kəsilməsi ucbatından respublikamızın xarici bazarda etibarlı mövqeyinin formalaşması müəyyən müddət tələb etdiyi və eləcə də son nəticədə iqtisadi böhranın mövcudluğu şəraitində XİF-in tənzimlənməsində inzibati tədbirlərdən qaçmaq mümkün deyildir. Təbii ki, bu tədbirlər müvəqqəti xarakter daşımaqla keçid dövrünü əhatə edir. Bu məqsədlə Qanun, qərar, təlimat və direktiv məktublarda daxili bazarın vəziyyətindən, xarici bazarın konyukturasından asılı olaraq əmtəə, iş və xidmətlərin ixrac və idxalına kvota və lisenziya sistemi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan respublikasında XİF-in mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, fiziki və hüquqi şəxs təmsalində bütün iştirakçılarının onun hər bir növü ilə məşğul olmaq, həcmi və istiqamətini sərbəst olaraq müəyyənləşdirmək hüququ mövcud qanunvericilik aktları ilə rəsmiləşdirilmişdir. Bir sözlə, Qanunların mərkəzində əsasən XİF subyektlərinin maraq və hüquqlarının təminatı və müdafiəsi məsələləri qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası XİF-in inkişaf modelinin əsası kimi MDB üzvü olan ölkələrlə və qonşu Türkiyə, İran dövlətləri ilə xarici iqtisadi əlaqələrin geniş inkişafını məqsəduyğun sayır. Belə ki, bu məqsədlə Azərbaycanın Rusiya,

Ukrayna, Belarus, Qazaxıstan, Türkiyə, İran və digər dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələr imzalanmasını təqdirəlayiq hal hesab etmək olar. Müqavilələrdə bərabərhüquq əsasında birgə fəaliyyətin aşağıdakı prinsipləri nəzərdə tutulmuşdur:

- XİF və xarici siyasətdə qarşılıqlı əməkdaşlıq;
- Ümumavropa və Avrasiya bazarlarının, “İpək yolu”nun formalaşdırılmasında iştirak;
- Dövlətlərarası göndərmələrin tənzimlənməsinin vahid iqtisadi əməkdaşlıq məkanı, gömrük xidməti, pul kredit sistemi məsələləri üzrə qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyəti və s. Azərbaycanda XİF-in tənzimlənməsinin tam hüquqi normativ bazisteminin yaradılmasını tələb edir. Mikrosəviyyədə hüquqi tənzimləmənin fəaliyyət mexanizmi ilk növbədə xarici iqtisadi əlaqələrdə müəssisələrin iqtisadi potensialının reallaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır;

XİF-in hüquqi tənzimlənməsinə ilk dəfə olaraq sistemli baxış tətbiq olunmuşdur. Bu da o deməkdir ki, xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinə kompleks normativ aktlarda yanaşılmış və maliyyə, əmək, mülki, inzibati

forma və digər vasitələrdən istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının formalaşmasında dünya təcrübəsi ilə yanaşı, milli iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətləri, beynəlxalq əmək bölgüsünün tələbləri, yaxın və uzaq ölkələrlə ticarət reciminin optimallığı da nəzərə alınmalıdır.

Fikrimizcə, Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəli strategiyası bir tərəfdən liberal iqtisadiyyatın, normal gömrük və valyuta reciminin formalaşmasına xidmət etməklə ölkənin ixracat potensialının artırılmasına istiqamətlənməlidir. Bu strategiya milli bazarın formalaşdırılmasını sürətləndirməklə yanaşı, həm də onun rəqabət qabiliyyətini yüksəldə bilər.

II FƏSİL. İDXAL-İXRAC ƏMƏLIYYATLARI VƏ DIGƏR İQTISADI POSESLƏR ÜZRƏ XARICI FƏALIYYƏTİN UÇOT VƏ ONUN BEYNƏLXALQ STANDARTLARA UYĞUNLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsi sistemi və onun uçotunun təşkili

Xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında, digər təsərrüfatçılıq sahələrində olduğu kimi idarəetmə sistemi, ölkədə mövcud sosial iqtisadi quruluşa əsaslanmaqla, öz növbəsində funksiyalarını, o qəbildən də mühasibat uçotunun təşkili və metodlarını müəyyənləşdirir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin idarəedilmə sistemi idarəetmə obyektinə münasibətdə müxtəlif forma və növlərinə görə fərqlənən və son nəticədə komplekslik təşkil edən funksiyalara malikdir. Bizim tədqiqatımızın predmetində bu funksiyalardan ikisi - uçot və təhlil durur. Bu zaman idarəetmə subyekti kimi fiziki və hüquqi şəxslər çıxış edir. İdarəetmə dairəsi isə onun səviyyələri ilə xalq təsərrüfatı, müəssisə və onun bölmələri ilə ölçülür. Yüksək səviyyədə idarəetmə dairəsi hesab olunan “xalq təsərrüfatı” terminin son zamanlar bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədər olaraq “milli iqtisadiyyat” termini ilə əvəz olunur.

İdarəetmənin prinsipləri də xarici müəxtəssislər tərəfindən elmi səviyyədə işlənilmişdir. Bunlardan F.Teyloru, M.Veberi, Q.X.Popovu, M.K.Boçarovu fərqləndirmək olar. İqtisadi ədəbiyyatlarda müəlliflər tərəfindən idarəetmənin ilk növbədə aşağıdakı prinsipləri mübahisəsiz olaraq qəbul olunur: sistemlik, kollektivlik, elmilik, obyektivlik, konkretlik, qənaətçilik, humanistlik.

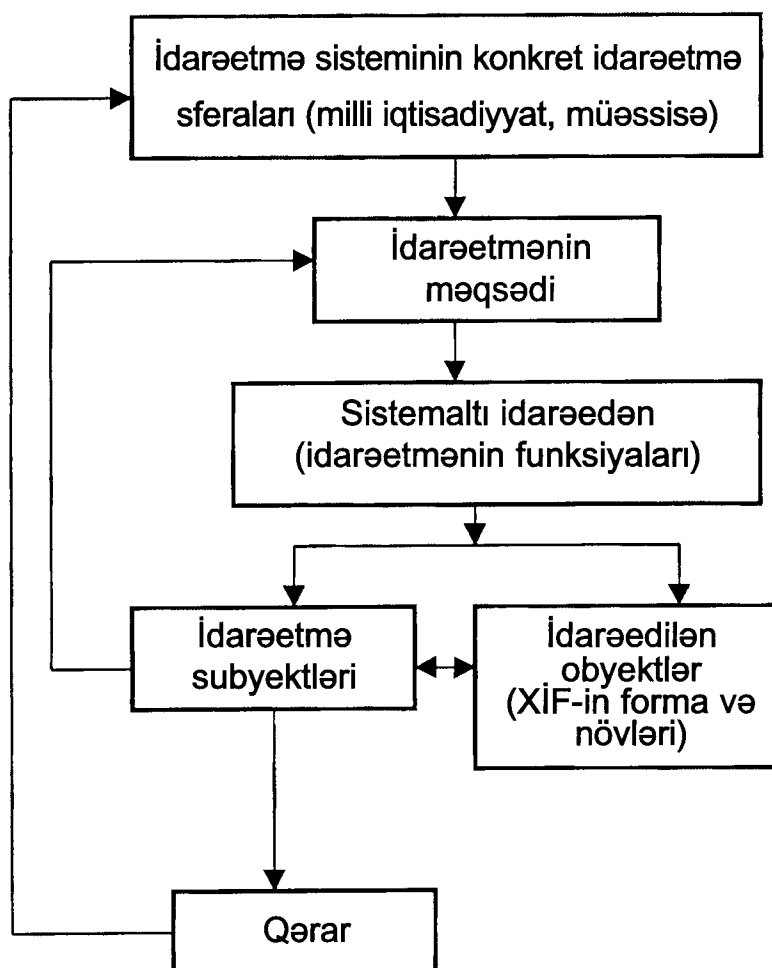
İdarəetmə sisteminin mahiyyətinə vardıda isə o belə izah olunur: “sistem” dedikdə biri-biri ilə münasibətdə və əlaqədə olan elementlərin təşkil etdiyi tamlıq və vahidlik başa düşülür. Müəllifə görə, xarici iqtisadi fəaliyyətin idarəetmə sisteminə aşağıdakılar daxildir:

XİF-in növü və forması (idarəetmə obyekt), funksiyaları, onun məqsədi, idarəetmə dairəsi (sferası). Bu sistemin tamlığı, onun elementlərinin sıx surətdə qarşılıqlı əlaqəsini, vəhdətini tələb edir ki, bu da 4 sayılı sxemdə verilir.

XİF-in idarəedilməsində sistemlilik qarşıya qoyulmuş məqsədlərin təsnifatının zəruriliyini, onların arasında prioritetliyin gözlənilməsini, əlaqələrin müəyyən edilməsini tələb edir. XİF-in əsas məqsədi ölkənin iqtisadi qüdrətini yüksəltməkdən ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı məqsədlərin qoyuluşu və onların həlli tələb olunur.

XİF-in idarə edilməsi sistemi

Sxem N4

- ixracatın strukturunu təkmilləşdirməklə onun effektivliyini artırmaq;
- idxalı səmərəliləşdirmək;
- istehsalın modernləşdirilməsi və onun potensialının artırılması məqsədilə xarici investisiyaları cəlb etmək;

- xarici borcalmanı azaltmaq;
- manatın konvertasiyasına nail olmaq;
- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək.

XİF effektivliyinin yüksəldilməsi məsələləri idarəetmə sistemi qarşısında xeyli tələblər qoyur. Bu, XİF-in konkret formasının seçilməsi və inkişafından, həmçinin ona alternativ effektin formalaşdırılması, optimal miqyasın təyin edilməsi və son nəticədə onun inkişaf tempi ilə bağlı

ehtiyatların səfərbərliyə alınmasına qədər olan məqsədləri əhatə edir.

Məqsədlərin bu cür ireyarxiyası XİF-in idarəetmə sisteminin vahidliyini, tamlığını və onun elementlərinin qarşılıqlı formada vəhdətini təmin edir.

XİF-in forma və növlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların spesifik xüsusiyyətləri uçot obyektlərinin tərkibini, onun metod və metodologiyasını müəyyənləşdirir.

XİF-in idarəedilməsi xüsusilə mühasibat uçotunun təşkili, onun subyektivi olan müəssisənin xüsusiyyətindən asılıdır. Bu xüsusiyyətləri qruplaşdırıb xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisəni istehsal, qeyri-istehsal (kommersiya) formalara bölmək olar. Müəssisələr xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilmə metodları üzrə belə qruplara aid edilir.

- müstəqil surətdə (birbaşa və vasitəsiz) xarici bazara çıxışı olanlar;
- xarici bazara çıxış üçün digər müəssisənin vasitəçilik xidmətindən istifadə edənlər.

Müəssisələr xarici bazara müstəqil çıxışı aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər:

- müəssisənin tərkibində hüquqi şəxs olmadan və ayrıca struktur bölməsi yaratmadan;
- hüquqi şəxs olmayan xarici ticarət firması vasitəsilə;
- hüquqi şəxs olan xarici ticarət firması vasitəsilə.

Bu üç variantın hər birindən istifadə müəssisənin miqyasından, onun ixtisaslaşmasından, XİF-in forma və növündən, əmtəə və xidmətlərin nomenklaturasından, xarici ticarət dövriyyəsinin həcmindən, həmçinin onun avtomatlaşdırma

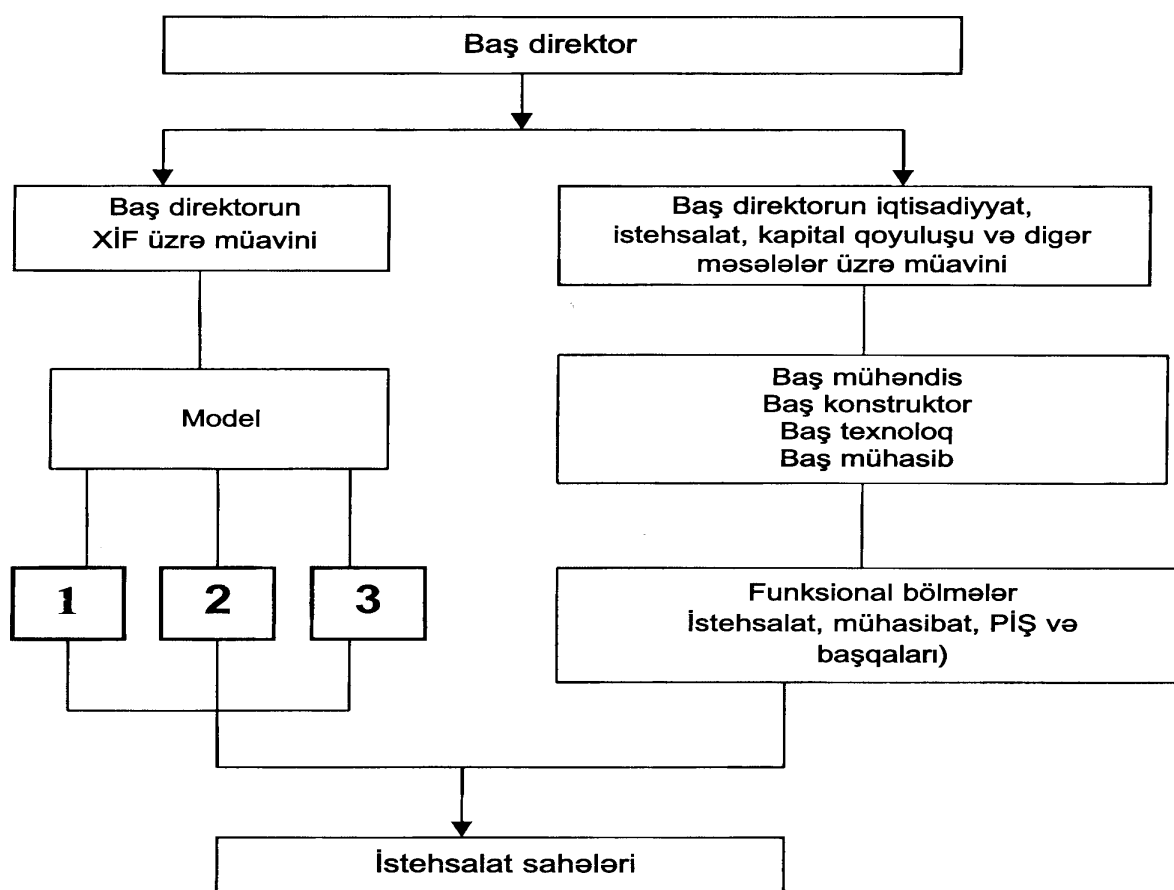
səviyyəsindən asılıdır. XİF-in idarəedilməsi strukturunun ümumi təsvirini 5-çi sxemdə təqdim edirik.

Birinci variant zamanı müəssisə xarici bazara çıxış üçün müxtəlif modellər yarada bilər. Belə ki, öz istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə ixraca yönəldən istehsal müəssisəsi üçün 1 saylı model təklif olunur (bax, əlavə N5).

İxrac mallarının istehsalı üzrə ixtisaslaşan, eləcə də idxal sahəsində də, xüsusilə xalq istehlakı mallarının daxili bazarda satışı üzrə də aparıcı kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin idarəedilməsinin strukturu 2-ci modeldə verilir (bax Əlavə N6). Müəssisənin struktur modeli isə 4 saylı əlavədə təqdim olunur.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin idarəetmə strukturunun təşkili

Sxem 5.

Bizim tədqiqat işində kommertiya istiqamətli (xarici ticarət təşkilatlarının klassik forması) müəssisələrin XİF-in uçotu və təhlili məsələləri tədqiq olunur. Belə uçotun metodologiyası N.P.Qraçev, A.F.Muxin, Y.A.Qriqoryev və başqaları

tərəfindən yetərincə işlənmişdir. Onlardan hər biri mühasibat uçotunun aşağıdakı tərkibdə qurulmasını təklif edir:

- kontraktların uçotu;
- gömrük rüsumunun, gömrük haqlarının, aksizlərin, ƏDV-nin hesablanması və gömrük bəyannaməsinin rəsmiləşdirilməsinə nəzarət;
- gömrük bəyannaməsinin sistemləşdirilməsi;
- hesablaşmaların vaxtlı-vaxtında ödənilməsinə nəzarət;
- xarici alıcıya hesab-fakturaların ixrac malının yüklənməsi üzrə mal müşaiyyətedici, nəqliyyat və digər sənədlərin təqdim və rəsmiləşdirilməsi;
- idxal, ixrac üzrə reklamasiyasının (iddia, şikayət, tələb) uçotu.

Bütün bu hallar müəssisənin mərkəzi mühasibatlığında yaradılan “XİF-in uçotu” qrupu üzrə nəzərə alınaraq aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

- ixrac əməliyyatlarının uçotu;
- idxal əməliyyatlarının uçotu;
- barter əməliyyatlarının uçotu;
- idxal və ixrac üzrə zayın uçotu;
- birgə beynəlxalq əməkdaşlığın uçotu;
- ixracdan valyuta gəlirlərinin bir hissəsinin satışı üzrə əməliyyatların uçotu;
- ezamiyyə xərclərinə sərf edilən valyutanın uçotu;
- nümayəndə xərcləri üzrə valyuta sərfinin uçotu;
- XİF səmərəlilik göstəricilərinin uçotu və başqaları.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin effektiv idarəetmə sisteminin təminatı üçün strukturlar arasında iş bölgüsü aparılması məqsəduyğundur. Fikrimizcə, bu məqsədlə valyuta-maliyyə, mühasibat və plan-iqtisad məsələləri üzrə mütəxəssislərin əsas funksiyalarının tərkibinə aşağıdakı məsələlər daxil edilməlidir: müəssisənin cari, illik və perspektiv planlarının işlənməsi, maliyyə-kredit və valyuta əməliyyatlarının planlaşdırılması; kommersiya hesablaşmalarının, təsərrüfat stimullarının və digər idarəetmə vasitələrinin planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi; uçotun aparılması və müəssisənin müxtəlif xidmətlərinin informasiya ilə təmini; təsərrüfat fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində təhlili və planın yerinə yetirilməsinə nəzarət.

2.2. Xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun təşkili problemləri və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, xarici iqtisadi fəaliyyətin yeni mexanizmlərinin yaranması, təsərrüfat subyektlərinin xarici bazara çıxışının liberallaşdırılması, XİF-in uçotu qarşısında mühüm vəzifələr qoymaqla onun mühasibat standartları üzrə Beynəlxalq Komitənin tövsiyələrinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsini tələb edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu ilk növbədə xarici ticarət təşkilatlarının həyata keçirdiyi təsərrüfat əməliyyatlarını tam şəkildə əks etdirməlidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkili ilə əlaqədar aparılan islahatlar son zamanlar beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın yeni formalarının əmələ gəlməsinə, bu da öz növbəsində xarici ticarət əməliyyatları sisteminin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. İdxal, ixrac, təkrar ixrac əməliyyatlarından başqa, xüsusilə də kooperasiya, konsiqnasiya formasında göndərmələr, təsərrüfat vasitələrinin bir ölkədən digərinə icarəyə verilməsi (lizinq, rentinq, xayrinq), texniki, iqtisadi biliklərin, əldə edilmiş təcrübənin dövlətlərarası mübadiləsi (nou-hau, patent), sənaye, gənd təsərrüfatı və digər infrastruktur obyektlərin tikintisi üzrə xidmətlərin həyata keçirilməsi (inciniring), beynəlxalq kreditlər və hesablaşmaların aparılması, (fofeytinq, faktoring) və s.-lə bağlı əməliyyatlar xarici iqtisadi fəaliyyət sferasına daxil olmuş və uçotun daha real həyata keçirilməsini təmin etmişdir.

Xarici iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı xarici ticarət firmaları nəqliyyat - ekspeditor, fraxt və sığorta təşkilatları, maliyyə, gömrük və vergi orqanları, malgöndərən və malalanlarla hesablaşma zərurəti meydana çıxır. Bu hesablaşmalar zamanı həm azərbaycan manatı, həm də xarici valyutadan istifadə olunur. Bu zaman xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu qarşısında duran vəzifələrdən biri də hesablaşmaların dəqiq və vaxtılı-vaxtında aparılmasından ibarətdir. Xarici ticarət firması xarici iqtisadi sazişlər üzrə kontraktların və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün xarici ticarət əməliyyatlarına tələb olunan miqdarda vəsait qoyur. Bu vəsait bir formadan digər formaya keçərək həmişə aşağıdakı 6N-li sxem üzrə dövriyyədə olur:

Dövriyyə dairəsinin başlanğıcı əmtəəni müşayiət edən sənədlərin alınması anında, qurtarması ilə göndərilən əmtəəyə görə gəlirin daxil olması zamanında bitir. Xarici ticarət firmasının vəsait dövriyyəsinin sürəti, həyata keçirilən əməliyyatların həcminə təsir göstərir.

Xarici ticarət firması, təsərrüfat hesablı müəssisə kimi öz fəaliyyətinin nəticəsindən mənfəət, bəzən isə zərər əldə edir.

Beləliklə də xarici iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsi sistemində uçotun rolunun yüksəldilməsi müasir mərhələdə onun qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyur: xarici iqtisadi planların və ticarət razılaşmalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət, xarici iqtisadi sazişlər üzrə öhdəliklərin dəqiqliklə yerinə yetirilməsinin müşahidəsi, idxal və ixrac məhsullarının saxlanması və hərəkətinə nəzarət, xarici ticarət əməliyyatları üzrə hesablaşmaların düzgün və vaxtılı-vaxtında təmini; xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün lazım olan vəsaitin ölçüsünün düzgün müəyyən edilməsi və həmin vəsaitlərdən istifadə dövriyyəsinin sür'ətləndirilməsi; xarici ticarət firmalarının təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini müəyyən edərkən xarici ticarətin səmərəlilik səviyyəsinin dəqiq hesablanması və onun rentabellik dərəcəsinin təyin olunması, xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə hesabatların düzgün tərtibi və vaxtılı-vaxtında təqdimi.

Bu məqsədlərə nail olmaq istiqamətində Qərb firmaları və azəri təşkilatlarının xarici iqtisadi fəaliyyətinin idarə edilməsində uçot və hesabatın əhəmiyyəti praktiki olaraq üst-üstə düşür ki, bu da Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin uçot və təhlil sisteminin beynəlxalq uçot sisteminin normativlərinə müvafiq olaraq təkmilləşdirilməsi üçün əsas yaradır. Lakin, bizim uçot sistemimizlə Qərb uçot sisteminin funksiyalarının bölünməsində də fərqlər mövcuddur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin təsərrüfat uçotunun mövcud sistemi üç növə ayrılır: operativ, statistik və mühasibat. Başqa sahələrdə olduğu kimi xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında da uçotun aparıcı növü mühasibat uçotu sayılır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə operativ uçot mühasibatla yanaşı xarici ticarət əməliyyatlarının əks etdirilməsində geniş tətbiq olunur. Operativ uçot vasitəsilə ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatları baş verərkən ona cari müşahidə və nəzarət sistemi təşkil edilir. Xarici ticarətdə operativ uçot mühasibat uçotundan ixrac və idxal mallarını qiymətləndirmə üsuluna görə fərqlənir. Mühasibat uçotunda əmtənin dəyəri onun azəri və xarici mal göndərənlərin hesab-fakturasında göstərilən alış qiyməti ilə müəyyən olunur. Göndərmə şərtlərindən asılı olaraq əmtənin mal göndərəninin hesabındakı qiymətindən başqa malın dəyərində, tara və qablaşdırma, daşınma və digər xərclər daxil edilir. Operativ uçotda idxal və ixrac malları üzrə göndərişlərin müxtəlif şərtləri bir bazisə uyğunlaşdırılaraq qiymətləndirilir. Operativ uçotdan fərqli olaraq, xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotu firmanın bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə, vəaitlərin əmələgəlmə mənbəyinin formalaşmasına, onların vəziyyəti və hərəkətinə nəzarəti təmin edir. Mühasibat uçotunda mal material qiymətləninə əldə edilməsi, hərəkəti və satışı, yerli və xarici malgöndərənlərlə maliyyə və büdcə orqanları ilə hesablaşmalar əks etdirilir.

Mühasibat uçotunun köməyi ilə sifarişçilərə göndərilmiş və xarici bazarda satılmış ixrac malından, eləcə də xaricdən alınmış yerli bazarda satılmış idxal malından əldə edilən gəlirlər, həmçinin idxal-ixrac əməliyyatları üzrə xərclər hesablanır. Bu da idxal və ixracın səmərəliliyini müəyyən etməyə imkan verir.

Fikrimizcə, aparılan əməliyyatların xüsusiyyətindən asılı olaraq mühasibat uçotunun obyektində hazırda aşağıdakıların durması daha məqsədəuyğun olardı: ixrac məqsədilə məhsulun göndərilməsi və mal göndərəndən sərhad məntəqəsinə ixrac yükünün daşınması zamanı əlavə xərclər, eləcə də məhsulun saxlanması və boşaldılıb yüklənməsi ilə əlaqədar xərclər; xarici alıcı ilə hesablaşmalar və xarici firmaya göndərilmiş ixrac və təkrar ixrac əmtəə və xidmətlərin satışı; ixrac mallarının və ya göstərilmiş xidmətlərin alınmasına görə xarici malgöndərənlərlə hesablaşmalar, idxal məhsulunun çatdırılması ilə əlaqədar sığorta və nəqliyyat-ekspeditor əməliyyatları üzrə hesablaşmalar və idxala əlavə xərclər; sifarişçilərlə - mal alıcıları ilə verilmiş idxal mallarına və göstərilmiş xidmətlərə görə hesablaşmalar; idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı alınmış ssuda üzrə bank hesablaşmaları.

Göründüyü kimi bizim təsnifatda uçotun obyektı müəssisə və firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin növündən birbaşa asılı olur. Zəruri hallarda uçot obyektində lizinq, “nou-hau”, kapital qoyuluşu, investisiya fəaliyyəti də durur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotunun qarşısında aşağıdakı vəzifələr durmalıdır: müqavilə, plan və öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət; xarici ticarət əməliyyatları üzrə hesablaşmaların dəqiq və vaxtlı vaxtında uçotu; idxal və ixrac əməliyyatlarının saxlanılmasına nəzarət və hərəkətinin uçotu; idxal-ixrac fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsinin və nəticələrinin dəqiq müəyyən edilməsi; idxal-ixrac əməliyyatları üzrə götürülmüş ssudaya nəzarət və ssuda üzrə bankla hesablaşmaların uçotu, büdcə ilə hesablaşmalar; xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə hesabatların düzgün və vaxtlı-vaxtında tərtibi.

Beləliklə də əldə etdiyimiz nəticəyə görə, xarici ticarət firmasında uçot xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün tərəflərini əhatə edən iqtisadi informasiyalara əsaslanır. Belə olan halda qeyd edək ki, informasiyaların maliyyə və istehsalat sahələri üzrə bölgüsü, qərb firmalarında xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun maliyyə uçotu (financial accounting) və idarəetmə uçotuna (managerial accounting) ayrılması məqsədi daşıyır. Maliyyə uçotu xarici ticarət firmasının bütün iqtisadi fəaliyyəti və vəsaitlərində sintetik uçotun kompleksliyini ifadə edir. Bura malgöndərən, malalan və digər təşkilatlarla hesablaşmaların, həmçinin maliyyə əməliyyatlarının (səhmlərin və dividendlərin, istiqrazların və veksellərin, kreditlərin və faizlərin, investisiyaların və s. uçotu) aiddir. Maliyyə uçotunun məlumatları əsasında xarici ticarət firmasının mənfəəti və ya zərəri aydınlaşdırılır və maliyyə hesabatları tərtib olunur. Bir sözlə, maliyyə uçotu gəlirlər və xərclər haqqında məlumatları əks etdirir. İdarəetmə uçotu xarici ticarət firmasının rəhbərliyinin informasiya tələbatının ödənilməsinə xidmət edir. Bu zaman başlıca məqsəd müəssisənin, eləcə də onun ayrıca sahələrinin gəlirləri və xərcləri barədə vaxtlı-vaxtında, dürüst və təfəssilatlı informasiyalar toplamaqdan ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə uçotunun vacib vəzifəsi aşağıdakı məsələlərin həlli haqqında tam, dolğun və operativ qərarlar çıxarmaqdır; bu və ya digər iqtisadi tədbirlərdən (idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılmasından,

qısamüddətli və ya uzunmüddətli investisiyaların, kreditlərin qoyuluşundan) gözlənilən mənfəəti müəyyənləşdirmək; satış bazarının tədqiqi nəticəsində xarici iqtisadi əməliyyatların səmərəliliyi üzrə proqnozlar tərtib etmək;

Perspektivdə firmanın maliyyə vəziyyətini proqnozlaşdırmaq, onun inkişafı üzrə müdiriyyətə alternativ variantlar təklif etmək və s.

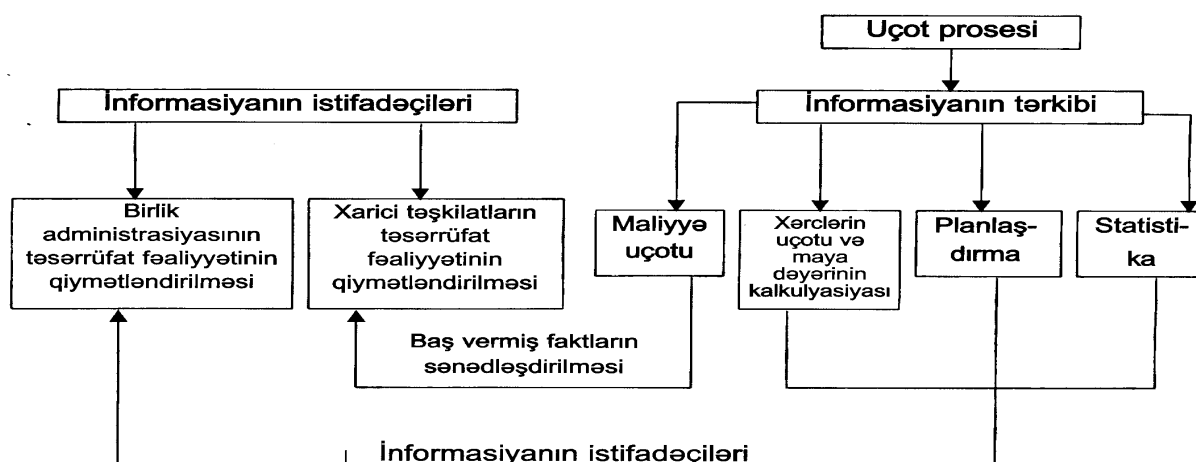
Eyni zamanda uçotu maliyyə və idarəetməyə bölərkən onların qarşılıqlı əlaqələrini və birlikdə şərtlərini diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Uçotun bu iki tərkib hissəsi firmada mənfəətin maksimallaşdırılması məqsədini müəyyənləşdirir. Maliyyə uçotunun informasiyalarına müvafiq olaraq idarəetmə uçotu və əksinə idarəetmə uçotunun informasiyalarına uyğun surətdə maliyyə uçotu formalaşdırılır. Beləliklə də, bu informasiyaların əsasında xarici ticarət firmasının bazarda taktika və strategiyasına uyğun konkret idarəetmə qərarları qəbul edilir.

Bizim fikrimizcə, xarici ticarət firmasının uçot və hesabat sistemi üçün Azərbaycan praktikasında “uçot” anlayışı daha xarakterikdir. Lakin, belə olan halda Qərb ölkələrində uçotun təşkilinə oxşar surətdə, xarici ticarət firmalarında uçot proseslərini 2 muxtar alt sistemə ayırmaq məqsədəuyğundur: maliyyə və idarəetmə uçotu (sxem 7)

Bu bölgü öz növbəsində uçot işlərini sadələşdirməyə, bununla da əmək tutumunu aşağı salmağa, uçot prosesinin düzgün çərçivədə nizamlanmasına və unifikasiyasına şərait yaradır.

Göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatına keçid mühasibat uçotunun nəzəriyyəsində və metodologiyasında köklü dəyişikliklər tələb edir. Bu tələb xarici mühasibat uçotu təcrübəsinin öyrənilməsinə və beynəlxalq uçot çərçivəsində onun milli uçot sisteminə inteqrasiya imkanlarının optimal variantının müəyyənləşdirilməsi ehtiyacını yaradır. Bunu son zamanlar mühasibat uçotu obyektinin genişlənməsi və ora qeyri-material aktivlərinin, qiymətli kağızların, valyuta vəsaitlərinin və s.-nin aid edilməsi də təsdiq edir. Eləcə də məhsul satışı metodlarının, əsas vəsaitlərinin amortizasiya ayırmalarının normativlərinin dəyişilməsi də bu tələbdən irəli gələn zərurət kimi qeyd oluna bilər.

Xarici ticarət firmalarının uçot proseslərinin təklif olunan təşkilati strukturu

Bütün bunlar isə xarici və yerli uçotun beynəlxalq standartlara uyğun olaraq inteqrasiyası əsasında yeni hesablər planının işlənməsini şərtləndirir.

Hazırkı uçot işlərinin digər çatışmazlığı də tələb olunan normativ sənədlərin vaxtılı-vaxtında qəbul edilməməsidir. Belə olan halda da uçotun qarşısında duran nəzarət funksiyası dövrün tələblərinə cavab vermir. Nəticədə korrupsiya, mənimsəmə halları, milli sərvətin qeyri-qanuni yollarla, uçotdan kənar ixracı, qeydiyyatsız mal idxalına şərait yaranır. Uçotdan gizlədilmə, vergidən yayınma, gəlirlərin aşağı salınması məhz hazırkı uçotun mövcud dövrün tələblərini ödəməməsi səbəbindən yaranır. Bu isə beynəlxalq standartlar əsasında maliyyə idarəetmə uçotunun təşkilini, auditor fəaliyyətinin genişləndirilməsini vacib edir. Yuxarıda deyilənlərin nəticəsi olaraq, XİF-in idarəedilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə uçot və hesabatın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində, yerli və xarici hesablər planının inteqrasiyası əsasında tədqiqatların aparılması məqsədəuyğundur. Nəzəri cəhətdən işlənmiş belə sistemin praktiki nöqteyi-nəzərdən reallaşdırılması üçün Dövlət Proqramının işlənməsinin vaxtı çoxdan çatıb. Bunun aktuallığını hər şeydən əvvəl bazar iqtisadi sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq xarici ticarət əməliyyatlarının həcmının yüksəlməsi, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda yeni formaların meydana çıxması, xarici iqtisadi əlaqələrin təşkili texnikasının inkişafı, bütün bunların nəticəsi olaraq

firma və şirkətlərin mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilinin metodologiyası və təşkilinin təkmilləşdirilməsi təsdiq edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsinin mühüm funksiyası olan mühasibat uçotunun təşkilinin təkmilləşdirilməsi beynəlxalq praktikada istifadə edilən uçot standartları və metodoloji prinsiplərinin təşkilinin tədqiqini zəruri edir. V.İ.Tkaç və M.V.Tkaç milli və millətlərarası uçot sistemlərinin xüsusiyyətlərini tədqiq edərək, onlardan ən mühümlərini göstərmişdir.

- milli mühasibat standartlarının inkişaf etmiş sistemi;
- milli hesab planları;
- müəssisə miqyasında uçotun təşkili xüsusiyyətləri.

V.İ.Tkaç və M.V.Tkaçın yazdıqlarına görə 60-cı illərin sonunda dünya üzrə 100-dən artıq milli mühasibat uçotu sistemi formalaşmış və fəaliyyətdə olmuşdur. Milli uçot sistemləri arasındakı fərqləri müəlliflər aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnifləndirir: uçot sisteminin tarix yeri (mərhələlərdən biri - ticarət, sahibkarlıq, təşkilati, optimallaşdırılma, strateji) istehsalat ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi və uçot metodları (plan maya dəyəri, ilk daxilolma metodları, ilkin silinmə, son daxilolma, son silinmə) hesabatlara müxtəlif növ məlumatların təqdim edilməsi praktikası və öhdəlikləri; firmanın uçot və hesabatında xarici valyutaların əks etdirilməsi metodları; amortizasiya hesablanması metodları və onun uçotda əks etdirilməsi; hesabat formaları və göstəriciləri və onların reqlamentləşdirilməsi; firmanın fəaliyyətinə nəzarətin xarici vasitələri. Bütün bunların təhlili üzrə çıxarılan nəticələr 3-cü cədvəldə təqdim olunur.

Milli və millətlərarası mühasibat uçotunun müqayisəli təhlili

Cədvəl N3

ühasibat sisteminin adı	Əsası qoyulduğu il	İştirakçı ölgələrin sayı	İstifadə olunan mühasibat növü	Hesab planının bazası	Uçot sisteminin məqsədi
A	1	2	3	4	5
Şərqi Avropa ölkələri	1930 1932	15	Vahid mühasibatlıq	Xərc	Maya dəyərinin aşağı salınması

Avropa İqtisadi əməkdaşlıq	1968	12	Ümumi mühasibatlıq Analitik	Mənfəət	Mənfəətin artımı
Anqlosaksonik	1947	14	Maliyyə Sənaye	Mənfəət	Mənfəətin artımı
Fransız	1942	18	Ümumi mühasibatlıq Analitik	Məhsuldar	Gəlirin artımı
Afrika Mühasibat Şurası	1968	23	Ümumi mühasibatlıq Analitik	Məhsuldar	Gəlirin artımı
BMT	1977	Millətlər arası müəssisələr	Ümumi mühasibatlıq Analitik	Məhsuldar	Gəlirin artımı
Avropa İƏT uçot standartları üzrə beynəlxalq komitəsi	1973	23	Maliyyə sənaye	Marçalı	Marcanın maksimallaşması

Cədvəldən göründüyü kimi, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatının mühasibat standartları üzrə Beynəlxalq Komitəsinin tövsiyyələrindən istifadə edirlər. Statistika görə, 1990-cı ildə bu komitənin tərkibində olan 97 peşəkar mühasibat təşkilatı 71 ölkəni təmsil edirdi.

Mühasibat standartlarının beynəlxalq sistemə yaxınlaşmalar xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu qarşısında da mühüm tələblər qoyur. Bu prosesin gedişində MDB alimlərindən C.Q.Leontyevanın, O.D.Balovetskinin, Y.A.Qriqoryevin, V.İ.Makar-yanın, A.V.Zveryevanın, L.P.Kroskovun, T.N.Babçenkonun, N.N.Xaxanovanın, V.N.Qlazın, N.Q.Volkovun, L.Y.Pankovskayanın, A.L.Yakovlevin, N.F.Ovsiy-çukun və V.P.Şalaşovun elmi və praktiki əsərləri böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu alimlər tərəfindən xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotunun metodoloji və praktiki məsələləri kifayət qədər işlənmişdir. Bu sahə üzrə Azərbaycan alimləri arasında H.İ.Namazəliyevin, V.Q.Novruzovun, Q.Ə.Abbasovun, F.M.Quliyevin, V.İ.İsayevin, A.F.Səlimovun elmi və praktiki fikirləri xüsusilə seçilir.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, xarici fəaliyyətin uçotunun müasirliyi, mürəkkəbliyi, dövrün tələblərinə tam cavab verməməsi, onun təkmilləşdirilməsini tələb edir.

İdxal və ixrac əməliyyatlarının uçotu Azərbaycan Respublikasında ixrac və idxal əməliyyatlarının uçotu Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli, 24-11 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş və 1 yanvar 1996-cı ildən qüvvədə olan müəssisələrin mühasibat uçotunun hesab Planı və onun tətbiqinə dair təlimatla tənzimlənir. Təlimata görə idxal-ixrac əməliyyatlarının uçotu müvafiq olaraq 45

saylı “Yüklənmiş mallar” və 41 saylı “Əmtəələr” adlı analitik hesabına subhesabları üzrə aparılır. Bu isə idxal-ixrac əməliyyatlarının hələ də mühasibat uçotunun müstəqil obyektini hesab olunmadığını təsdiq edir.

İxrac əməliyyatlarının uçotunun bu günün tələbləri səviyyəsində qurulması onun uçot obyektlərinin düzgün seçilməsindən xeyli asılıdır. Bu baxımdan ixrac əməliyyatları üzrə uçot obyektinə aşağıdakıları aid etmək məqsədəuyğun olar: ixraca buraxılan əmtəəlik məhsulları, yüklənmiş ixrac malları, ixraca əlavə xərclər (manat və ya xarici valyuta ilə), satılmış ixrac malları, ixracdan əldə edilən valyuta gəlirləri.

Sonuncu ilə əlaqədar onu da qeyd edək ki, ixracdan alınan valyuta gəlirlərinin bölgüsü Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının 20 iyun 1996-cı il tarixli bütün müvəkkil banklara ünvanlanmış məktubuna görə, 1996-cı il iyunun 1-dən etibarən respublika büdcəsi və sosial müdafiə fondu qarşısında öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirən rezidentlər valyuta hasilatının 50 faizinin Bakı Banklararası Valyuta Bircasında məcburi satışından azad olunublar. Göstərilən öhdəlikləri yerinə yetirməyən rezidentlər üçün müvəkkil banklar tərəfindən valyuta hasilatının 50 faizi həcmində Milli Bankın 9 mart 1995-ci il tarixli 14 saylı təlimatı ilə müəyyənləşdirilən qaydada məcburi satış tələbi tətbiq olunur.

İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı valyuta vəsaitlərinin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində və digər hallarda meydana gələn məzənnə fərqlərinin uçotda əks etdirilməsi qaydası XİF mühasibat uçotunun mübahisəli məsələlərindən hesab olunur. Azərbaycan Respublikasında bu proses Milli Bankın idarə heyətinin 25 iyul 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikası müvəkkil banklarındakı xarici valyuta hesablarının recimi haqqında” Qaydalarla, “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və “Müəssisələrdə xarici valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi Qaydaları” ilə tənzimlənir. Valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin uçotda əks etdirilməsi məsələləri MDB alimləri L.Z.Şneydman, N.Q.Volkov, A.L.Volkov, A.L.Yakovlev, P.Y.Pankovskayanın elmi və praktiki əsərlərində özünə geniş yer tapmışdır.

Azərbaycanda valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin uçotunun normativ bazasını təşkil edən “Müəssisələrdə xarici valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi Qaydaları”na münasibət bildirərkən qeyd etmək lazımdır ki, onun bir sıra çatışmazlıqları, ziddiyyətləri və mübahisə doğuran məqamları barədə müzakirələr aparmaq məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Qaydalara görə, valyuta aktivləri istifadə məqsədindən asılı olaraq, hissələr üzrə yenidən qiymətləndirilməlidir. Bu metodikaya görə 52 sayılı “Valyuta hesabı” üzrə yenidən qiymətləndirmə aparılarkən, hesabda uçota alınan valyuta vəsaitinin hansı hissəsinin müəssisənin sərəncamında qalan dövriyyə vəsaiti, nizamnamə kapitalına pay haqqı kimi qoyulmuş vəsait, bank krediti və borc vəsaitinin olduğunun müəyyənləşdirilməsi tələb olunur və birinci iki halda, sonrakı iki haldan fərqli şəkildə mühasibat yazılışının tətbiqi nəzərdə tutulur. Fikrimizcə, dünya praktikasında aktivlərin hissə-hissə qiymətləndirilməsi və yenidən qiymətləndirilməsi kimi bölgünün aparılmaması, bu metodikanın düzgün qurulmadığını təsdiq edir. Belə ki, valyuta vəsaitlərinin yenidən qiymətləndirilməsi, iqtisadi mahiyyət baxımından əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsindən fərqlənmir. hər iki halda söhbət müəssisəyə məxsus olan hər hansı aktivin (tələbin) və ya passivin (öhdəliyin) yenidən qiymətləndirilməsinin nəticələrini uçotda əks etdirmək üçün ayrıca balans hesablarının açılması və müəssisəyə məxsus xarici valyuta tərkibli aktivlərin və passivlərin məzənnə fərqlərinin bu hesabda əks etdirilməsi məqsədəuyğundur. Beləliklə, ilin sonuna manatın məzənnəsinin dəyişilməsindən, müəssisənin aktivlərinin və passivlərinin valyuta tərkibindən asılı olaraq, bu hesab üzrə ya debet, ya da kredit qalığı yaranır. Belə olan halda da, maliyyə hesablaşmalarının tərtibi zamanı debet qalığı alınarsa, müəssisənin xüsusi kapitalının real həcmi bu qalıq məbləğində azaldılması, kredit qalığı olduqda isə artırılmalı, başqa sözlə bu hesab üzrə yaranan kredit qalığı kapitallaşdırılmalıdır. İlk baxışdan 83 sayılı “Gələcək dövrün gəlirləri” hesabının olduğu şəraitdə, bu məqsədlə ayrıca balans hesabının açılmasının mübahisə doğuracağını nəzərə alaraq, əvvəlcədən onu da qeyd edək ki, 83 sayılı hesab təyinatına görə tamamilə başqa əməliyyatlar (məsələn, hər hansı səbəbdən gələcək hesabat dövrlərinə aid olan, lakin cari hesabat dövründə faktiki alınmış gəlirləri əks etdirmək) üçün

nəzərdə tutulub və bir qayda olaraq kredit qalıqına malik olduğu üçün passiv hesab sayılır. Bizim təklif etdiyimiz hesab inflyasiya tempindən və müəssisənin xarici valyutada aktivlərinin və passivlərinin uyğunsuzluğundan (qısa və ya uzun açıq valyuta mövqeyindən) asılı olaraq debet və ya kredit qalıqına malik ola bilər. Bu səbəbdən də kurs fərqlərinin passiv hesab sayılan 83 sayılı “Gələcək dövrün gəlirləri” hesabında uçota alınmasını məqsədəuyğun hesab etmək olmaz.

Məzənnə fərqlərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi Qaydalarında nəzərdə tutulan uçot metodikasındakı qeyri-müəyyənliklər, boşluqlar müəssisələrdə valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin uçota alınması zamanı bir sıra mübahisə doğuran vəziyyət yaratdığından, konkret surətdə bu problemə də münasibət bildirək. Mövcud Qaydalardan belə başa düşülür ki, valyuta borclarına artan (azalan) məzənnə fərqləri hesablandıqda pul vəsaitlərini uçota alan hesabın debetinə (kreditinə), 94 və 95 sayılı hesabların kreditinə (debitinə) məzənnə fərqi məbləğində mühasibat yazılışı verilməlidir. Əvvəla, onu da qeyd edək ki, pul vəsaitlərini uçota alan hesablar çoxdur. Bu Qaydalarda onun hansının nəzərdə tutulması məlum deyil, ikincisi isə pul vəsaitləri kateqoriyasına 51 sayılı hesab da daxil olduğundan, onun valyuta tərkibindən söhbət belə gedə bilməz.

Xarici valyutada bank ssudalarını yenidən qiymətləndirilərkən, bu məsələyə izah verilərək, konkretləşdirilərək qeyd edilir ki, xarici valyutada bank ssudalarının məzənnə fərqləri yalnız 52 sayılı hesabda əks olunmalıdır. Məlumdur ki, xarici valyutada bank ssudaları nağd şəkildə kassaya mədaxil oluna, akkreditiv formasında 55 sayılı “Bankda xüsusi hesablar” hesabının müvafiq subhesabında da uçota alın bilər.

Beləliklə də, mövcud Qaydalara görə valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərini şərh edərkən belə bir nəticə çıxarıyıq ki, orda nəzərdə tutulan metodika inflyasiya tempindən asılı olaraq manatın məzənnəsi aşağı düşdükdə vergi tədiyyəçilərinin, məzənnə qalxdıqda isə büdcənin mənafeyini nəzərə almır. Göründüyü kimi, müəssisələrdə valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin mövcud Qaydalarda nəzərdə tutulmuş metodikaya uyğun uçot sistemi xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun səmərəliliyini aşağı salır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin geniş yayılması formalarından biri də barterdir. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi Qaydalarına görə barter

əməliyyatları dəyəri ödənmədən ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal (xidmət və əqli mülkiyyət) mübadiləsini nəzərdə tutur. Barter əməliyyatlarında ekvivalent məbləğdə malların göndərilməsi və alınması müddəti 90 günə qədər müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təsdiq etdiyi metodikaya görə mal mübadiləsi və ya barter (o cümlədən idxal-ixrac) əməliyyatları mühasibat uçotunda aşağıdakı qaydada əks etdirilir.

- satılmış məhsullara, yaxud görülən iş və xidmətlərə görə;
- dəyəri ödənilmədən satışa yola salınmış məhsullara, yaxud təhvil verilmiş iş və xidmətlərə görə.

Birinci halda, mal mübadiləsi və ya barter əməliyyatları ilə dəyəri ödəndikcə müəssisəyə daxil olan mallar, əsas vəsaitlər və sair əmlaklar, yaxud təhvil alınmış iş və xidmətlər, istehsalat ehtiyatları, mallar, habelə digər müvafiq hesabların debetində və 60 saylı, 76 saylı hesabın kreditində əks etdirilir. Eləcə də müvafiq olaraq 46,47 və 48 saylı hesabın krediti və 60, yaxud 76 saylı hesabın debeti üzrə borclar mal mübadiləsi və ya barter əməliyyatları ilə dəyəri ödənilən məhsulların, əsas vəsaitlərin və sair əmlakların, yaxud təhvil alınmış iş və xidmətlərin həcmi qədər azaldılır. həmçinin mal mübadiləsi və ya barter əməliyyatı qaydasında satış üçün yola salınmış məhsulların, əsas vəsaitlərin və sair əmlakların, yaxud yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyərləri müvafiq satış hesablarının debetində silinir. Beləliklə, bu dəyərlər əvvəlcə uçota alınmış müvafiq hesabların krediti və uyğun gələn satış hesablarının debeti üzrə müxabirləşir. Göstərilən əməliyyatlar üzrə maliyyə nəticələri 80 saylı “mənfəət və zərər” hesabına silinir.

Mal mübadiləsi və ya barter əməliyyatları dəyəri ödənilmədən satışa yola salınmış məhsullara, yaxud təhvil verilmiş iş və xidmətlərə görə həyata keçirildikdə müvafiq satış hesablarının kreditində və 62 saylı, yaxud 76 saylı hesabların debetində əks etdirilir. Eyni zamanda, müvafiq satış hesablarının debeti satışa yola salınmış məhsulların, əsas vəsaitlərin və sair əmlakların, yaxud yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyərini uçota alan hesabla müxabirləşir. Göstərilən əməliyyatlar üzrə də maliyyə nəticələri 80 saylı hesaba silinir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun tərkib hissəsi olan mal mübadiləsi (barter) əməliyyatları ilə bağlı olan xərclərin uçotu (üstəlik kommərsiya xərcləri, gömrük

rüsümü ödənişi, sair gömrük xərcləri), habelə əlavə dəyər vergisi və aksiz ilə əlaqədar olan xərclər və s. nəqd və nəqdsiz hesablaşma üçün qüvvədə olan ümumi qaydada həyata keçirilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu üzrə beynəlxalq və yerli praktikanı, nəzəri bilik və əsərləri ümumiləşdirib, aşağıdakı nəticə və təkliflərlə çıxış etmək olar.

Praktiki müşahidə və təcrübəmizi, nəzəri bilik və araşdırmalarımızı ümumiləşdirib belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu gün respublikamızın sənaye müəssisələrində və xarici ticarət firmalarında fəaliyyət göstərən mövcud uçot sistemi xarici ticarət və valyuta təsərrüfat əməliyyatlarını operativ əks etdirməyə qadir deyil.

Fikrimizcə, müasir şəraitdə mühasibat uçotu sisteminin xarici iqtisadi fəaliyyət sferasının tələblərinə cavab verə bilməməsi aşağıdakılarla əlaqədardır.

Əvvəla, respublikamızda xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu sahəsində mühasib, onun idarə edilməsində menecer kadrları çatışmır.

İkincisi, hələ indiyə qədər xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun həm normativ bazasının, həm də metodologiyasının vahidliyi və bu sahədə dövlət orqanlarının səmərəli fəaliyyəti təmin edilməyib.

Üçüncüsü, bu sahədə elmi-praktiki təcrübənin azlığı onun uçotu sahələrində bütün məsələləri əhatə edib qoyulan suallara tam cavab verməsinə maneçilik törədir.

Dördüncüsü, bank, gömrük və müəssisə arasında informasiya əlaqəsinin zəif təşkil edilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun bütün təsərrüfat əməliyyatlarının tam əhatə etməsinə və ona operativ nəzarətin həyata keçirməsinə imkan vermir.

Beşincisi, xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə zəruri olan mühasibat informasiyalarının işlənməsinin avtomatlaşdırılmış sistemi yaradıldığından hələ də uçotun kompüterləşdirilməsinə keçilməmişdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun respublikamızda son dövrlər təşkil olunması və eyni zamanda həmin dövrdə xarici ticarət əməliyyatlarının sürətli inkişafı sənaye müəssisələri və xarici ticarət firmalarında onun uçotu qarşısında mühüm vəzifələr qoyaraq bir sıra əməli problemlər yaratmışdır.

Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu idxal-ixrac əməliyyatları haqqında da tam informasiya vermir. Belə olanda da plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət işi çətinləşir və idarəetmədə informasiyanın rolu və əhəmiyyəti aşağı düşür.

Sənaye müəssisələri və ticarət firmalarında xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun təşkilinin mühüm elementi sayılan idxal-ixrac əməliyyatlarının sənədləşdirilməsinə əlverişli mühit hələ də yaradılmamışdır ki, bu da uçot informasiyalarının səmərəliliyini, analitikliyini, operativliyinin və düzgünlüyünü aşağı salır. İdxal-ixrac əməliyyatlarının uçotu hələ ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini təmin edərək analitik göstəricilər verə bilmir. Xarici firmaların praktikasında uçotun təşkilinə və onların fəaliyyətinin təhlilinə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, onlar idarəetmə üçün lazım olan informasiyaları maliyyə və istehsalat növlərinə bölməklə, uçota münasibətdə də belə təsnifatı əsas götürürlər.

Xarici iqtisadi fəaliyyət praktikasında uçot və iqtisadi təhlil anlayışı xeyli geniş məsələləri əhatə edir. Uçot dedikdə informasiyaları təşkil edən, işləri ümumiləşdirən və yazıb təsbit edən, əks etdirilmiş obyektin fəaliyyəti haqqında idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün əsas rol oynayan informasiya sistemi başa düşülür. Uçot özündə hesabdarlığı, istehsalın uçotunu, maliyyə uçotunu, vergi uçotunu, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilini və daxili audit fəaliyyətini birləşdirir.

Beləliklə də Qərb praktikasında uçot anlayışı bizim təfəkkürümüzdə olan mühasibat uçotu, nəzarət və təhlildən daha geniş əhatə dairəsinə malikdir.

Bizim fikrimizcə, xarici ölkələrdə uçot və təhlilin təşkilinə oxşar olaraq uçot proseslərini 2 muxtar alt sistemə bölmək məqsəduyğundur: maliyyə və idarəetmə uçotu. Uçotun bu cür bölgüsü Qərb praktikasında geniş tətbiq olunan “xərclər-buraxılış (satış)” metodu vasitəsilə maliyyə nəticələrini üç müqayisə oluna bilən üsulla müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bunlar aşağıdakılardır:

- hesabların aktiv və passivləri üzrə qalıqları tutuşdurmaqla;
- xərc elementləri əsasında maliyyə mühasibatlığında “xərc-buraxılış” üsulu ilə;
- istifadə edilən xərc maddələri bazasında idarəetmə mühasibatlığında “xərc-buraxılış” üsulu ilə.

Bütün bunlar uçotun qarşısında aşağıdakı vəzifələri qoyaraq onların tez bir zamanda işlənməsini tələb edir.

- xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə, onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış hesab planının işlənməsini;

- bütün növ xarici ticarət əməliyyatlarının hesablarda əks etdirilməsi qaydasını;

- ilk uçot sənədlərinin və registrlərinin təkmilləşdirilməsini;

- xarici ticarət əməliyyatlarının uçotunun kompüterləşdirilməsini və avtomatlaşdırılmasının qeyd olunan problemləri həll etmək üçün tədqiqat işinin mərkəzində aşağıdakı vəzifələr durur:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış hesab planı təklif olunması;

- bütün variantlar üzrə xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi, onun uçotunun təşkili və aparılmasının dərinlən öyrənilməsi və təhlil edilməsi;

- müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin göstəricilər sisteminin dəqiqləşdirilməsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilmə formasından asılı olmayaraq, xarici ticarət əməliyyatlarının uçotunun vahid prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

- idxal və ixrac əməliyyatının uçot obyektlərinin dəqiqləşdirilməsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun avtomatlaşdırılmış variantının işlənməsi.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi, uçotun operativliyi, keyfiyyəti və səmərəliliyini yüksəltməyə, uçot işlərinin əmək tutumunu aşağı salmağa, bir sözlə, mühasibat uçotunu təkmilləşdirməyə imkan verir.

2.3. Xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məsələləri

Xarici iqtisadi əlaqələrdə rəşional və elmi cəhətdən əsaslandırılmış mühasibat uçotunun təşkili qarşıya qoyulmuş mühüm və mürəkkəb məsələləri həll etməyə qadirdir. Mühasibat uçotunun belə təşkili dedikdə, müəssisənin idarəetmə heyəti üçün vaxtlı-vaxtında, düzgün informasiyaların alınması məqsədilə uçot prosesinin

elementlər sistemi, vəsaitlərin səmərəli və qənaətli istifadəsinə nəzarət, qənaət recimi üzrə təsərrüfat hesabının ardıcıl aparılması nəzərdə tutulur.

Bununla əlaqədar olaraq bazar iqtisadiyyatına xas olan, həmçinin potensial və strateji istiqamətli idarəetmə qərarlarının operativ qəbul edilməsinə imkan verən uçot informasiyalarının alınmasına şərait yaradan və bir sıra problemlərin həllini sürətləndirən uçot və hesabatın beynəlxalq standartlarından istifadə edilməsi məqsədəuyğun olardı. Əvvəlki paragraflarda deyildiyi kimi mühasibat uçotunun və hesabatının beynəlxalq sistemi real maliyyə nəticəsini müqayisəyə gələn 3 üsulla müəyyən etməyə imkan verən “xərclər buraxılış (satış)” metoduna əsaslanır. Bu metodun idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prosesində maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi məqsədilə tətbiqi xarici iqtisadçılar tərəfindən müəssisənin fəaliyyətinin nəticəsini təhrif etdiyinə görə tənqid edilən “kassa” üsulunun istifadəsindən imtina etməklə, son nəticədə mühasibat uçotunun iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasına və onun inkişafına mühüm töhvə ola bilər.

Bu məqsədlə də maliyyə mühasibatlığında “xərclər-buraxılış (satış)” metodu üzrə nəticə bu düsturla müəyyənləşdirilir.

$$N = 01 + S - (02 + A + X) \quad (3.1)$$

Burada, N - dövrün nəticəsi (mənfəət və zərər),

01, 02 - material resurslarının qalıqları,

S - dövr üzrə idxal və ixrac mallarının satışı,

A - dövr üzrə idxal və ixrac məhsullarının əldə edilməsi,

X - dövr ərzində elementlər üzrə xərclər.

Belə olan halda maliyyə mühasibatlığında ayrıca elementlər üzrə xərclərin müəyyən edilməsi, satış ilə daimi müqayisəyə yönələrək, ümumilikdə müəssisə üzrə kalkulyasiya aparılmadan maliyyə nəticələrini müəyyən etməyə imkan verir, eləcə də hesab dövrü qurtardıqdan dərhal sonra, mülkiyyətin qorunmasına daimi nəzarəti təmin edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə “xərclər-buraxılış (satış)” metodundan istifadənin əsasını son maliyyə nəticələrində idxal və ixrac mallarının alınması və satışı göstəricilərinin birlikdə müəyyən edilməsi, xərclərə mütləq əmək haqqlarının daxil edilməsi, maliyyə idarəetməsində xərc elementlərinə nəzarət mexanizmindən

istifadə edilməsi və sairə təşkil edir. Burada əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, “xərclər-buraxılış (satış)” metodu maliyyə infrastrukturunu formalaşdıran dövlət, yerli hakimiyyət orqanlarının, səhmdarların maraqlarını təmin etməklə, vergi müfəttişlikləri tərəfindən müəssisə üzrə mənfəətin həcminə vaxtli-vaxtında və dəqiq nəzarət etməyə imkan versin. Göstərilən metodun tətbiqi, xarici iqtisadi fəaliyyətin daha da liberallaşması, müstəqilləşməsinə uyğun surətdə bu fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələr üzrə mühasibat uçotunun mövcud hesab planının təkmilləşdirilməsi zəruriyyəti yaratmışdır.

Hamıya yaxşı məlumdur ki, hazırda bir pilləli sistem əsasında qurulan və fəaliyyətdə olan mühasibat uçotunun hesablar planı üzrə hesabların hamısının balansın tərtibində iştirak prinsipi qüvvədədir. Mühasibat standartları üzrə Beynəlxalq Komitə tərəfindən tövsiyyə edilən 2 səviyyəli hesab planı hesabları dəqiq surətdə 2 bölməyə ayırır: birincilər balansın tərtibində və əməliyyatlarda iştirak edən balans hesabları, ikincilər isə idarəetmə mühasibatlığında istifadə edilən və “xərc-buraxılış (satış)” metodu ilə maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi üçün tətbiq olunan əməliyyat hesabları adlanır.

Mühasibat uçotunun hesablar planını üç bölməyə - balans hesabları, xərclər-satış-nəticə hesabları və idarəetmə hesablarına bölünməsi də üç variantda uçot sistemlərinin: sadələşdirilmiş, baza və mühasibat uçotunun inkişaf etmiş sistemini vahid hesab planında tətbiq etməyə imkan verir. Bu prinsip dünya uçot sistemində geniş tətbiq olunur.

Mühasibat standartları üzrə Beynəlxalq Komitənin təklifləri və hesab planının tərtibinin ümumi prinsipləri əsasında bizim tərəfimizdən idxal-ixrac əməliyyatları zamanı, bir sözlə xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında istifadəsi nəzərdə tutulan yeni hesab planı təqdim olunur.

XİF-in mühasibat uçotunun tövsiyyə etdiyimiz nümunəvi hesablar planı və hesabat formaları aşağıdakıların bazasında əsaslandırılmışdır:

- a) Azərbaycan Respublikasının qurulmaqda olan milli uçot standartlarına;
- b) müəssisənin idarəedilməsinin beynəlxalq sistemə uyğun təşkilinə;
- maliyyə mühasibatlığına (mütləq qanunvericilik);
- idarəetmə mühasibatlığına (fakultativ);

- uçot, təhlil və planlaşdırmanın inteqrasiyasına (büdcə mühasibatlığı);

- firmanın məsuliyyət mərkəzləri üzrə idarə edilməsinə.

v) özünü maliyyələşdirmə və onun müəssisənin pul tədavülü sistemində uyğunlaşdırılmasının beynəlxalq tələblərinə;

q) auditor nəzarətinin milli və beynəlxalq normalarına;

d) “ölü nöqtə” və “direkt-kostinq” metodu üzrə dəyişən xərclərin uçotuna;

e) qiymət sistemləri; kompleks son göstəricilər bazasında strateji planlaşdırma,

Uçot və təhlil sistemində: firmanın qiyməti, mənfəət ehtiyatları, amortizasiya ayırmalarına;

c) mühasibat standartları üzrə Beynəlxalq Komitənin normalarına uyğunlaşdırılması maliyyə hesabatının beynəlxalq sistemində.

Təklif olunan hesab planına üç bölmə və doqquz fəsil daxildir.

Balans hesabı adlanan 1-ci hissə 5 bölmə hesablardan ibarətdir.

Bu hesablar balansın tərtibi üçün nəzərdə tutulub. Belə ki, balans təkcə bu hesabların göstəriciləri ilə qurulur, uçot sadə sistem üzrə təşkil olunur və son nəticədə bütövlükdə müəssisə üzrə mənfəət müəyyənləşdirilir.

Bu zaman balans bölməsinin hesabları üzrə maliyyə nəticələrini 2 yolla müəyyən etmək olar.

a) hesabat dövrünün axırında mühasibat balansının məlumatları əsasında, aşağıdakı düsturla nəticə Aktiv - Kapital - Passiv, ödənməyə təqdim olunmuş, daha doğrusu, aktiv və passiv hesablarının qalıq məbləğləri arasındakı fərq;

b) mənfəət (zərər) - dövr ərzində təmiz aktivlərin dəyişilməsi ilə təsərrüfatın öz istehlakı üzrə xərclərinə alınmış nəticələrin korrektə edilməsilə, aşağıdakı formulla müəyyənləşdirilir.

Nəticə (mənfəət, zərər) = dövrün axırına təmiz aktivlər - dövrün əvvəlinə təmiz aktivlər + dövr ərzində xüsusi istehlak.

Təmiz aktivlər də öz növbəsində müəssisənin vəsaitləri ilə borcu arasındakı fərq məbləğini ifadə edir.

Hesab planının “Əsas vəsaitlər və uzunmüddətli qoyuluşlar” adlanan 1-ci bölməsinin hesabları, əsas vəsaitlərin mövcudluğu və hərəkəti, həmçinin uzunmüddətli dövrdə müəssisənin sərəncamında olan bütün növ maliyyə

qoyuluşları haqqında informasiyaları ümumiləşdirmək məqsədilə verilir. Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar iqtisadi sisteminə keçidi ilə əlaqədar əsas vəsaitlər və onun tərkibinə bir tərəfdən qeyri material aktivlərinin (ticarət markası, “nou-hau”, texniki və iqtisadi sənədləşmə, müəssisənin yaranması üzrə xərclər, səhmlərin buraxılması üzrə xərclər və başqaları), digər tərəfdən də səhmin, payın, istiqrazın dəyəri kimi maliyyə aktivlərinin daxil edilməsi zəruriyyətini meydana çıxarıb ki, bu da əsas vəsaitin anlayışının genişləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Mühasibat standartları üzrə Beyənlaxlaq Komitənin təkliflərinə əsasən, hal-hazırda uzunmüddətə buraxılmış və ya əldə edilmiş səhmlərin, istiqrazların dəyəri əsas maliyyə vəsaitlərinə, daha doğrusu, qısa müddətə alınmış səhmlərin, istiqrazların dəyəri isə cari aktivlərə aid edilir.

“Material ehtiyatları” adlanan ikinci bölmə 5 hesabdən ibarət olmaqla material resurslarının, ehtiyatlarının qalıqlarının uçotu üçün nəzərdə tutulub.

İkinci bölmənin hesablarında mövcud praktikadan fərqli olaraq müəssisənin dövrün başlanğıcı və sonuna ehtiyatlarının qalıq dəyərini əks etdirmək məqsəduyğundur.

Material resurslarının əldə edilməsi üzrə xərclər “Elementlər üzrə xərclər” hesabı adlanan 6-cı bölmənin hesablarında əks olunacaqdır ki, onların da hərəkətinin analitik və sintetik uçotu idarəetmə mühasibatlığında təşkil edilir.

Maliyyə mühasibatlığında material resurslarının qalığı idarəetmə mühasibatlığının məlumatları ilə tutuşdurularaq, qiymətləndirilir, inventarizasiya metodu ilə yoxlanılır.

Bu metodun tətbiqi maliyyə və idarəetmə mühasibatlığının əlaqəsini təsdiq etməklə yanaşı bütün müəssisələr üçün zəruri olan maliyyə uçotunu xeyli sadələşdirir və son nəticədə idarəetmənin uçot funksiyasını yüksəldir.

Hesab planının “Fondlar və ehtiyatlar” adlı III bölməsinə 8 hesab daxildir ki, onlarda qanunvericiliyə və təsis sənədlərinə müvafiq surətdə yaradılmış müəssisənin fondlarının və ehtiyatlarının hərəkət vəziyyəti haqqında informasiyaları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulur.

Bölmənin əsas xüsusiyyəti mənfəət və zərərlərin asimmetrik uçot prinsipləri ilə müəyyənləşdirilən ehtiyatların qiymətləndirmə sisteminin geniş istifadəsindən

ibarətdir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətdə ehtiyatlardan istifadə sistemi müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsini və onların fəaliyyətinin sabitliyini təmin edir.

Hesablar planında müəssisənin hesablaşmalar sistemini özündə əks etdirən “hesablaşmalar hesabı” adlı IV bölmə 16 hesabdən təşkil olunmuşdur.

Bu bölmənin başlıca xüsusiyyəti bazar münasibətlərinə keçid və valyuta əməliyyatları şəraitində böyük rol oynayan “Keçid hesabları, gözləmələr və kənarlaşmalar” adlı xüsusi hesabın aparılmasından ibarətdir. Bu hesabın aparılması güzəştlərin (remiz, ratur, rabe) uçotunun, həmçinin valyuta məzənnəsinin dəyişilməsi nəticəsində əmələ gələn kurs fərqlərinin uçotunun təşkili ilə əlaqədar zəruridir. Belə ki, məsələn, “Valyuta kursunun aktiv dəyişməsindən yaranmış fərq” və “Valyuta kursunun passiv dəyişməsindən yaranmış fərq” adlı sub hesablaşmaların aparılması zamanı valyuta məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində əldə edilmiş, mənfəət və ya zərərin uçotu məqsədilə nəzərdə tutulur.

Hesab planında 16 hesabdən ibarət olan “Maliyyə hesabları” adlı bölmədə maliyyə vəsaitləri, ödəniş və satış müddəti 1 ildən aşağı olan kommersiya və kredit öhdəlikləri, həmçinin pul vəsaitləri hesabları qruplaşdırılır. Yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz bölmənin hesabları müəssisənin balansının tərkibi üçün nəzərdə tutulur və balans hesabları adlanır. Balans hesablarının aktiv və passiv qalıqlarının müqayisəsi müəssisə üzrə bütövlükdə maliyyə nəticələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Hesab planının VI, VII və VIII bölmələri onun ikinci hissəsini formalaşdırmağa “xərclər-satış-nəticə hesabları” adlanır və müəssisənin maliyyə idarəçiliyinə, bir neçə növ gəlirlərin, mənfəətin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir.

Xərc elementləri hesabları” adlanan VI bölmə, hər biri ayrıca hesab olan 9 xərc elementini qruplaşdırmaq üçün nəzərdə tutulur. Bütövlükdə o, V.Leontyevin “Xərc-buraxılış (satış)” modelinin sol hissəsini xarakterizə edir. Hər biri ayrıca xərc elementlərinə uyğunlaşdırılmış hesablar aşağıdakılardır: alış, nəqliyyat xərcləri, tərəflərin xidmətləri, tərəflərin sair xidmətləri, vergilər və ona bərabər tutulmuş ödəmələr, idarəetmə heyətinin saxlanması üzrə xərclər, sair pul vəsaitlər, maliyyə məsrəfləri və əsas fondların amortizasiyası.

“Alışlar” hesabında, alış üzrə xərclər nəzərə alınır, bura əmtəələrin Azərbaycanda olduğu kimi, xaricdə də əldə edilməsi daxildir.

“Nəqliyyat xərcləri” hesabında idxal-ixrac yükünün daşınması üzrə xərclər uçota alınır. “Tərəflərin xidmətləri” hesabı müəssisə tərəfindən xidmətlərin dəyərinin ümumilikdə əks etdirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Bu hesablar üzrə subhesabda xidmətlərin növləri üzrə xərcləri, o sıradan təmir üzrə xərcləri, icarə haqqını, sığorta xərclərini özündə əks etdirir.

“Tərəflərin sair xidmətləri” hesabında isə əmək haqqı, qonarar üzrə xərclər, müəssisənin siyahıdan kənar heyətinin komisyon haqqı, reklam üzrə xərclər, ezamiyyət və yerdəyişmə məsrəfləri, poçt-teleqraf və sair xərclər uçota alınır.

Vergilər və ona bərabər tutulmuş ödəmələr” hesabında maya dəyəri hesabına həyata keçirilən vergilər və ona bərabər tutulmuş ödənişlərin məbləği ümumilikdə əks etdirilir. Bu hesab üzrə açılmış subhesablarda birbaşa və dolayı vergilər və haqlar, notarius və gömrük haqları və ödənişləri, beynəlxalq təşkilatların haqqı və ödənişləri, xaricdə ödənilən vergi və haqlar uçota alınır.

İdarəetmə heyətinin saxlanması üzrə xərclər” hesabında əsas və əlavə əmək haqqının bütün növləri, həmçinin müəssisə hesabına həyata keçirilən sosial sığortanın bütün növləri üzrə ayrılmalar əks etdirilir.

“Digər pul vəsaitləri” hesabında müxtəlif əlavə xərclər uçota alınır. Bu hesab üzrə də nəzərdə tutulmuş subhesablarda reklam və marketinq üzrə xərclər, nümayəndəlik xərcləri, patentlər, fabriklər markaları və istifadə olunmuş müxtəlif hüquqlara görə haqların ödənişi əks etdirilir.

“Maliyyə xərcləri” hesabında müəssisənin maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı olan xərclərin ümumi məbləğinin uçotu nəzərdə tutulur. Onun subhesablarında kreditlər üzrə faizlər, banklarda maliyyə əməliyyatları üzrə xərclər, səhm və istiqraz buraxılışına məsrəflər, valyuta məzənnəsinin dəyişməsindən itkilər, qiymətli kağızların satışından dəyərlər uçota alınır.

“Amortizasiya və ehtiyatların qiymətləndirilməsi” iki subhesaba malikdir. Bu hesablarda amortizasiya ayırmaları və ehtiyatların qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsrəflər əks etdirilir.

Mühasibat standartları üzrə Beynəlxalq Komitənin tövsiyələrinə müvafiq olaraq maliyyə mühasibatlığında xərclərin uçotu iqtisadi elementlər üzrə, idarəetmə mühasibatlığında isə kalkulyasiya maddələri üzrə həyata keçirilir.

“Satış-gəlir hesabı” adlı VII bölmə özündə 6 hesabı birləşdirir, idxal və ixrac mallarının satışından gəlirlərin, maliyyə daxilolmalarının, subsidiyaların uçotu məqsədilə nəzərdə tutulur və V.Leontyevin “xərclər -buraxılış (satış)” modelinin sağ hissəsini xarakterizə edir.

Satışın uçotunda maliyyə mühasibatlığının beynəlxalq standartlarına müvafiq olaraq, yalnız debetdə borcların əmələ gəlməsi, hesabların debeti üzrə pul resurslarının daxil olması və “satış - gəlir hesabı” bölməsinin kredit hesabları üzrə satışın müəyyənəşdirilməsinə baxılır.

Maliyyə nəticələri və mənfəətin istifadəsi” adlı VIII bölmə müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinin və onun bölüşdürülməsinin uçotu məqsədilə tətbiq olunur. Bu bölmədə mənfəət və zərər, bölüşdürülmə mərhələsində nəticələr hesabına daxildir.

Təklif etdiyimiz hesab planının VI, VII və VIII bölmələri maliyyə nəticələri, gəlirlər və xərclərin uçotu üçün nəzərdə tutulmaqla əməliyyat hesabları adlandırılır.

“Xərclər - buraxılış (satış)” metoduna uyğun olaraq maliyyə nəticələri (mənfəət, zərər) gəlirlərin və xərclərin elementlər üzrə müqayisəsi və alınmış nəticənin başlanğıc və son dövrün qalıqlarının dəyişməsinin korrekləşdirilməsi vasitəsilə, bir sözlə VI və VII bölmələrinin hesablarının məlumatları əsasında müəyyən edilir.

Alınmış nəticə I-V bölmələrinin balans hesablarının məlumatları üzrə müəssisənin hesabat dövründə xüsusi kapitalının dəyişilməsinə bərabər olmalıdır.

I-V və VI-VII və bölmələrinin hesabları üzrə müəyyən edilmiş maliyyə nəticəsinin yuxarıda qeyd olunan bərabərliyi ikili yazılış prinsipi ilə və hesablar sisteminin 2 pilləliyi - balans və “xərc-satış-nəticə” ilə müəyyən olunur.

Təklif etdiyimiz hesab planının üçüncü hissəsi “İdarəetmə mühasibatlığı” adlanmaqla özündə “analitik idarəetmə hesabları”nı birləşdirir. Burada müəssisə rəhbərliyinin idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün subhesablar açılır ki, onların da köməyi ilə müəssisənin kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması,

maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər planı işlənir və istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələri aşkara çıxarılır.

Maliyyə və idarəetmə mühasibatlığı arasında iqtisadi əlaqə maliyyədən idarəetmə mühasibatlığına gəlirlərin və xərclərin məsuliyyət mərkəzi hesabı üzrə qruplaşdırılaraq verilməsi, resursların qalıqlarının əks etdirilməsi məqsədilə nəzərdə tutulan “əks etdirilən hesablar” hesabının istifadəsi əsasında həyata keçirilir.

İdarəetmə mühasibatlığında maliyyə nəticələri “məsuliyyət mərkəzləri üzrə maliyyə nəticələri” adlı xüsusi hesab üzrə müəyyənləşdirilir.

İdarəetmə mühasibatlığının yekun maliyyə nəticəsi 1-U1 bölmələrin aktiv və passivlərinin qalıqlarının müqayisəsi üsulu ilə müəyyən edilir.

Fakultativ və fərdi xüsusiyyətə malik idarəetmə mühasibatlığı müəssisənin idarəetmə tələbatları ilə müəyyənləşdirilir. O, müxtəlif variantlarda qruplaşdırıla, daha doğrusu “direkt-kostinq” və ya standart, marginal prinsiplərin istifadəsi bazasında təşkil edilə bilər ki, bu da müəssisəyə idxal-ixrac əməliyyatlarının idarəedilməsi məsələlərində tam sərbəstlik verir.

Sonda, onu da qeyd edək ki, bütövlükdə mühasibat uçotunun təklif olunan hesab planının əsas məqsədi maksimum maliyyə nəticələri əldə etmək onlara nəzarəti gücləndirmək və bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələrin intensiv və səmərəli inkişafını təmin etməkdən ibarətdir.

III FƏSİL. XARICI İQTISADI FƏALİYYƏTİN VƏ ONUN SƏMƏRƏLLİYİNİN TƏHLİLİ

3.1. Xarici ticarət firmalarının təsərrüfat fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli təhlili və onun göstəricilər sistemi

İqtisadi təhlil xarici iqtisadi fəaliyyətin, onunla əlaqədar həyata keçirilən təsərrüfat proseslərinin həm məcmusu, həm də ayrıca elementləri üzrə tədqiqat aparmağa imkan verir. Beləliklə də iqtisadi təhlili aşağıdakı problemlərin öyrənilməsinə nəzərdə tutur: 1) Xarici iqtisadi əlaqələrin bütün xalq təsərrüfatı sistemi üzrə ümumi vəziyyəti və inkişafı; 2) Birlik, müəssisə və təşkilatların xarici iqtisadi fəaliyyəti; 3) İdxal-ixrac əməliyyatları həyata keçirilən hər bir iş yerinin və sahəsinin təsərrüfat maliyyə fəaliyyəti.

Birinci qrup problemlərin həllinə yönəldilən və sosial iqtisadi statistikanın məlumat bazasına malik olan təhlili iqtisadi təhlil adlanır və makroiqtisadi səviyyəni əhatə edir.

İkinci və üçüncü qrup problemləri öyrənən, mühasibat və operativ-statistik uçot göstəriciləri əsasında məlumat bazasına malik olan təhlil isə təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili adlanır və mikro səviyyədə iqtisadiyyatı əhatə edir, təhlilin bu növü müəssisə iqtisadiyyatını öyrənir.

Müasir şəraitdə təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili müxtəlif əlamətlərə və xüsusiyyətlərə görə təsnifləşilməklə, əsasən aşağıdakı kimi fərqləndirilir: xarici iqtisadi fəaliyyət zamanı, ticarət razılaşmaları və kontraktları üzrə plan və öhdəliklər nöqtəyi-nəzərdən analitik işlərin yerinə yetirilməsi müddətindən asılı olaraq qabaqcadan (perspektiv), cari (operativ) və sonradan (retrospektiv).

Perspektiv, operativ və retrospektiv təhlil xarici iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsi sisteminin vahid elementi olmaqla, bir-birini tamamlayırlar.

Təhlilin bu növlərinin mahiyyəti və xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən, görürük ki, perspektiv təhlil əsasən idarəetmə fəaliyyətinin birinci səviyyəsində, yəni qərarların (müqavilə və kontraktlar üzrə, ixrac üçün əmtəələrin tədarükü və idxal üçün məhsulların alınması) həyata keçirilməsi zamanı istifadə edilir.

Operativ (cari) təhlil qərarların (xarici iqtisadi öhdəliklərin) yerinə yetirilməsi zamanı tətbiq olunur ki, bu da idarəetmənin ikinci mərhələsinə uyğundur. Operativ təhlil vasitəsilə əmtəələrin satışı, idxalı və ixracı üzrə baş verən proseslərin, idxal-ixrac əməliyyatları zamanı həyata keçirilən tədbirlərin öyrənilməsinə və onlara nəzarət edilməsinə nail olunur ki, bunun da nəticəsində qabaqcadan verilmiş tapşırıqları faktiki əldə edilmiş göstəricilərlə müqayisə etməyə imkan yaranır.

Retrospektiv təhlil xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə kontraktın nəzərdə tutulmuş plan və öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin ümumiləşdirilməsinə xidmət edir ki, bu da idarəetmənin son mərhələsi hesab oluna bilər. Onun məqsədi müəyyən olunmuş dövr üzrə firmanın xarici ticarət, müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Ümumiyyətlə, deyilənləri belə yekunlaşdırmaq olar ki, təhlilin yuxarıda bəhs olunan hər üç növü müəssisə və birliklərin, birgə müəssisələrin və xarici ticarət firmalarının istehsalat - kommersiya və maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsinə xidmət edir. Bununla əlaqədar olaraq, xarici iqtisadi fəaliyyətin qarşısında aşağıdakı vəzifələrin durduğunu qeyd etmək olar:

- ixrac, təkrar ixrac və idxal, təkrar idxal əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilmə səviyyəsinin və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və bu əməliyyatlar üzrə əldə edilmiş miqdar və dəyər səviyyələrini xarakterizə edilməsi;

- xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi zamanı istifadə olunmuş vəsaitlərin rasionallığının qiymətləndirilməsi;

- müəssisə, firma və birliyin kommersiya fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin xarakteristikası və onların maliyyə vəziyyətinin, rentabelliyyətinin qiymətləndirilməsi;

- müəssisə, firma və birliklərin kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin işlənilməsi, istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması, maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi xarici iqtisadi fəaliyyətin təhlilinin əsas vəzifələri onun qiymətləndirmə, stimullaşdırma, nəzarət və informasiya funksiyalarının daha dolğun şəkildə reallaşdırılmasından ibarətdir.

Fikrimizcə, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilini qarşılıqlı əlaqədə olan iki növə bölmək məqsədəuyğun olardı: maliyyə və idarəetmə təhlilinə. Maliyyə təhlili öz-özlüyündə 2 yerə xarici və daxili təhlilə ayrılır.

Xarici təhlil kənar istehlakçıların, o sıradan səhmdarların, investorların, kreditorların informasiya maraqlarına xidmət etməklə daha çox firmanın maliyyə hesabatına əsaslanır. Belə ki, səhmdarlar firmanın rentabelliyyənin, greditorlar ödəmə qabiliyyətinin və likvidliyinin, investorlar isə hazırda və gələcək dövrdə stabilliyinin təhlilində maraqlıdırlar. Bu məqsədlər əsasında xarici təhlilin vəzifələri aşağıdakıların müəyyən olunmasından ibarətdir: hesabat dövrünə əmlakın vəziyyəti, maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti, hesabat ilində işlərin rentabelliyi və kapitaldan istifadənin intensivliyi, hesabat ilində maliyyə vəziyyətinin dəyişikliyi və onun illər üzrə dinamikası; mənfəətin bölgüsü və dövriyyəyə digər mənbələrin cəlb edilməsi; fəaliyyət sferasının genişləndirilməsi və maliyyə strukturunun sabitliyinin təmin edilməsi məqsədilə əlavə kapital mənbələrinin müxtəlif aktivlərə yerləşdirilməsi tendensiyaları; maliyyə bazarları, banklar, tədarükçülər və istehlakçılarla əlaqələr haqqında məlumatın ümumiləşdirilməsi.

Daxili təhlilin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də əldə edilmiş nəticələri plan-büdcə göstəriciləri, eləcə də standart xərc maddələri ilə müqayisə etməyə imkan verən proqnozların tərtibi, müxtəlif inkişaf variantlarının müqayisəsi, proqnozların faktiki icrası üçün zəruri olan operativ informasiyaların və daxili hesabların bazasında nəzarət funksiyasını yerinə yetirməkdən ibarətdir. Göründüyü kimi, daxili təhlilin əsas funksiyalarından biri tövsiyələrin işlənməsi, işlərin qiymətləndirilməsi, hesabatların düzgün tərtibindən ibarətdir.

Xarici və daxili təhlilin yuxarıdakı fərqlərinə baxmayaraq onlar bir-birilə sıx əlaqədədirlər. Xarici auditor firmanın maliyyə hesabatlarının təhlili zamanı kommersiya sirrini saxlamaqla daxili təhlilin informasiyalarından istifadə edir.

Firmanın təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və onun inkişafının planlaşdırılması zamanı informasiyaların daxili istifadəçiləri xarici istifadəçilərində marağını nəzərə almalıdır. Bu iş xarici təhlilin üsullarından istifadə edilməklə firmadaxili analitik xidmət bürosu tərəfindən aparılmalıdır.

Xarici və daxili təhlilin əlaqəsi üçün əsas, bünövrə onların vahid məqsədə - mənfəətin maksimallaşdırılmasına xidmət etməsidir. Bu bir tərəfdən daxilolmaların artırılması yolu ilə kreditorların, əmanətçilərin, səhmdarların risqinin aşağı salınması və s., digər tərəfdən isə firmanın vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi deməkdir.

Təhlilin metod və üsullarını öyrənərkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici və daxili təhlilin vahid metodikası mövcud deyildir. Hər bir auditor təşkilatı (xarici təhlil), eləcə də firma (daxili təhlil) müxtəlif ardıcılıqla öz qayda və üsullarından istifadə edirlər. Bununla yanaşı, təhlilin aparılmasında ümumi texniki üsulları və cəhətləri də ayırmaq mümkündür ki, xarici ticarət firmalarının təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin həyata keçirilməsi prosesində müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Onları ABŞ firmasının təmsalında əvvəlcə xarici təhlil, sonra isə daxili təhlilin aparılması üzrə nəzərdən keçirək.

Xarici təhlilin aparılması zamanı informasiya mənbələri kimi, illik maliyyə hesabatının, firmanın fəaliyyətinə dair mətbuatda dərc edilən məlumatlardan (balans, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat, müxtəlif tipli əlavə arayışlar və s.) istifadə olunur.

Xarici təhlilin nəticəsi olaraq qəbul edilmiş idarəetmə qərarları o vaxt səmərəli hesab olunur ki, bu zaman daha çox informasiya istifadə edilsin, dəyişən şərait əvvəlcədən nəzərə alınsın və maliyyə hesabatının elementləri arasında real əlaqələr əks etdirilsin. Amerika firmalarının maliyyə hesabatlarının təhlilində aşağıdakı texniki tədbirləri qeyd etmək olar.

1. Maliyyə hesabatının oxunması (qead), mütləq göstəricilərin təhlili, informasiyanın keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;
2. Analitik məlumatların tutuşdurulması;
 - a) Struktur göstəricilərin təhlili (common size financial analysis; vertikal analysis,
 - b) Üfüqi təhlil (horizontal analysis),
 - v) Trend təhlili (trend analysis)
3. Əmsalların təhlili (Ratioanalysis), göstəricilərin və ya nisbi kəmiyyətlərin hesablanması.

Xarici firmanın maliyyə hesabatının təhlili analitik məlumatların aşağıdakı növdə müqayisəsi əsasında həyata keçirilir: struktur göstəricilərinin təhlili (şaqli təhlil), üfüqi təhlil və trend təhlili.

Şaqli təhlil mahiyyət etibarilə sənədin strukturunu xarakterizə edən mühasibat hesabatının nisbi kəmiyyət şəklində digər formasıdır. Təhlilin mütləq elementləri bu kəmiyyətlərin dinamika sıralarını təhlil edir ki, bu da hər

hansı bir sənəddə öz əksini tapan informasiya çərçivəsində iqtisadi hadisələrin struktur dəyişmələrinin izlənməsinə və proqnozlaşdırılmasına şərait yaradır. Struktur göstəricilərinin təhlili balansın və ya gəlirlər haqqında hesabatın hər maddəsinin yekun nəticəyə təsirinin faiz şəklində hesablanması yolu ilə aparılır. Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə balansın aktivlərinin ümumi yekunda faiz nisbətində baxaq (bax 3-cü cədvəl).

Aparılmış təhlil balansın tərkibindəki aktivlər arasındakı nisbətə dəyişilməsini əks etdirməklə, göstəriciləri xüsusi diqqət tələb edən və əlavə öyrənilənlərə ayırmağa imkan verir.

“Disk Ko” firmasının balansının aktivinin struktur göstəricilərinin təhlili (faizlə)

Cədvəl N3

Göstəricilər	Hesabat dövrü	Bazis dövrü
A	1	2
Cari aktivlər	45,9	46,3
Amortizasiyasız cəlb edilmiş aktivlər	48,2	50,1
Uzunmüddətli debitor borclar və digər qeyri-cari aktivlər	3,5	2,3
Cəmi aktivlər	97,6	98,7

Üfüqi təhlil - mühasibat hesabatının tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı maddə və ya qrupların tendensiyalarını aşkara çıxarmağa şərait yaradır. Bu zaman artımın bazis təpmləri öyrənilməklə, balansın və ya hesabatın müxtəlif mövqələrinin dəyişməsi əvvəlki illərlə, mütləq və nisbi kəmiyyətlərdə müqayisə olunur.

Bundan başqa, mühasibat hesabatları indekslərin dinamik sıraları formasında təqdim olunur ki, bu da hesablanmış uçot məlumatları əsasında nisbi əmsalların

dinamikasının təhlilinə imkan verir. Balansın cari aktivlərinin üfüqi təhlili “Bekton” xarici ticarət şirkətinin timsalında 4-cü cədvəl vasitəsilə təqdim olunur.

Cədvəl N4

“Bekton” şirkətinin cari aktivlərinin üfüqi təhlili (min manatla)

Göstəricilər (maddələr)	Verilənlər		Dəyişikliklər	
	Hesabat ili	Bazis ili	Mütləq	Nisbi
A	1	2	3	4
Cari aktivlər				
Nəqd pul	589	708	-119	
Qiymətli kağızlar	1052	1263	-211	83,2
Debitor borcu	2991	2565	426	16,6
Ehtiyatlar	1850	1984	-134	93,2
Gələcək dövrün xərcləri	891	643	248	138,5
Cəmi	7373	7163	210	104,3

Balansın cari aktivlərinin üfüqi təhlilinin məlumatları cəmi aktivlərin dəyişilməsi haqqında ümumi nəticəyə gəlməyə şərait yaradır. Belə ki, cari aktivlər 7163 mindən 7373 min manata qədər mütləq mənada, nisbi ifadədə isə 4,3 faiz artıb. Lakin bu, dəyişmə ilə əlaqədar onu da qeyd edək ki, həmin artımı cari aktivlərin likvidliyi az olan hissəsi şərtləndirdiyindən, son nəticədə firmanın likvidliyi aşağı düşə bilər. Üfüqi təhlilin, struktur göstəricilərinin təhlili kimi məqsədi maliyyə hesabatını firmanın fəaliyyətinin tamamilə müxtəlif növləri üzrə müqayisə etməyə imkan verməsidir.

Üfüqi təhlilin müxtəlif növlərindən biri də trend təhlili hesab oluna bilər ki, bu zaman balans maddələrində və ya gəlirlər haqqındakı hesabatdakı faiz dəyişiklikləri 2 ili yox, bir neçə il üçün kalkulyasiya edilir. Belə ki, bir bazis ilinə münasibət üzrə indeks dəyişikliyi aşağıdakı formul ilə hesablanır:

$Pb/Pi \times 100\%$ dövrə görə. Burada Pi - indeks ilinin göstəricisi, Pb - bazis ilinin göstəricisidir.

Trend təhlilinin aparılması məqsədilə 5-ci cədvəl nümunə kimi təqdim olunur.

“Ribok” firmasının balansının trend təhlili

Cədvəl N5

Aktivlər	2000	2001	2002	2003	2004
A	1	2	3	4	5
Nəğd pul		401,8	509,3	848,5	885,6
Debitor borcları	100,0	311,4	348,5	369,8	375,2
Ehtiyatlar	100,0	375,3	391,0	449,5	501,3
Digər cari aktivlər	100,0	73,1	88,6	81,9	90,0
Cəmi cari aktivlər	100,0	141,3	167,9	191,3	198,0
Qalıq dəyəri ilə təsbit olunmuş cari aktivlər	100,0	121,5	128,9	141,3	149,6
Digər uzun-müddətli aktivlər	100,0	106,8	124,3	119,1	121,7
Aktivlərin yekunu	100,0	121,9	132,7	162,1	173,3

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, haqqında bəhs etdiyimiz təhlil növlərindən heç biri Azərbaycan üçün həm yeni, eləcə də maliyyə hesabatlarının təhlilində belə tədbirlərin həyata keçirilməsi həm də tipik deyildir. Lakin xarici ticarət firmaları üçün bu növdən olan təhlillərin aparılması, həm qabaqcadan təhlil baxımından tərəf müqabillərin seçilməsi, həm də sonradan təhlil nöqtəyi-nəzərindən təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi zamanı əlverişlidir. Məhz bu baxımdan XİF-in təhlilində üfüqi, struktur göstəricilərinin və trend təhlilinin əhəmiyyəti böyükdür. Lakin bununla yanaşı, daha çox xarici təcrübədə rast gəlinən əmsallar sırasının tədqiqi də məqsədəuyğundur ki, bizim fikrimizcə, həmin əmsallar xarici ticarət firmasının təsərrüfat fəaliyyətinin xarici təhlili prosesində istifadə oluna bilər:

- cari likvidlik əmsalı (Current ratio) cari dövriyyə aktivlərinin cari passivlərə olan nisbətinə bərabərdir. O xarici ticarət firmasının likvidliyinin

indikatoru olmaqla yanaşı cari aktivlərin cari passivləri örtmə dərəcəsini xarakterizə edir. Bu əmsal nə qədər böyük olarsa, firmanın üzərində olan öhdəliklərin ödənilməsi ehtimalı bir o qədər yüksək olar. Qərb iqtisadçılarının qiymətləndirmələrinə görə, həmin əmsalın optimal ölçüsü 1-lə 2-nin arasında olan intervalı ifadə edir.

Xalis dövriyyə kapitalı (Working capital) cari aktivlərlə cari öhdəliklərin fərqinə bərabərdir. Bu göstərici kompaniyanın inkişaf qabiliyyətinin indikatorudur. Bu cür kapital firmanın qısamüddətli borclarını ödədikdən sonra sərbəst qalan məbləğdir.

Cari aktivlərin dövriyyə qabiliyyəti (Current assets turnover) məhsulun əldə edilməsi və reallaşdırılması xərclərinin, əməliyyat xərcləri və vergilərin cəbri cəmindən pul ödənişi tələb etməyən xərclər çıxıldıqda, alınan məbləğin cari aktivlərin nisbətində bərabərdir.

- İşlək kapitalın manevr etmə qabiliyyəti (Inventory to working capital) əmtəə material sərvətlərinin xüsusi dövriyyə kapitalının ümumi məbləğində tutduğu sayla müəyyən olunur.

Debitor borcların dövriyyə qabiliyyəti (Receivable turnover) satışın həcmindən debitor borcların orta kəmiyyətinə olan nisbətində bərabərdir. Bu göstərici kredit siyasətinin müvəffəqiyyətliliyini müəyyən edir və müəyyən dövr ərzində debitor borcunun nağdlaşdırma səviyyəsini göstərir.

Xüsusi kapitaldan əldə edilən gəlir əmsalı (Return on equity) və ya xüsusi kapitalın rentabelliği təmiz mənfəətin xüsusi kapitalın orta kəmiyyətinə olan nisbətində bərabərdir. Bu göstərici, sahibkarın qoyduğu hər manat qazanılan

vəsaiti müəyyənləşdirir. ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində bu göstərici səhmlərin bircəda kotirovkasının qiymətləndirilməsi zamanı əsas meyar hesab olunur. Xarici ticarət firmalarında bu göstəricinin hesablanması üçün, əlavə bir neçə əmsalların müəyyənləşdirilməsi tələb olunur.

Səhmlərin qiymətliliyi (Price Earnings Ratio). Bunu hesablayarkən kəsrin cürətində səhmin bazar qiyməti, məxrəcdə - səhmdən əldə edilən gəlir göstərilir. Bu göstərici firmanın səhmlərinə olan tələbatın indikatoru funksiyasını yerinə yetirir.

Səhmdən əldə edilən gəlir (Earnings Per Share). İmtiyazlı səhmlərin dividenti qədər azaldılmış xalis mənfəətin adi səhmlərin ümumi sayına olan nisbətində hesablanır.

Səhmin rentabelliği üzrə ödənilən dividend (Dividend Yield). Bu göstəricini hesablamaq üçün isə səhm üzrə dividenti onun bazar qiymətinə bölmək lazımdır.

Borclar əmsalı (debt Ratio). Borc göstəricilərinə aşağıdakı əmsalları aid etmək olar:

A) borcun xüsusi kapitalla nisbəti (debt to equity ratios) və ya borc kapitalının firmanın xüsusi kapitalına nisbəti (debt to assets), hər iki borc öhdəliyinin (total liabilities) xüsusi kapitalla (owners equity) olan nisbətindən nəticəyə bərabərdir.

B) nağd pulun ümumi borca nisbəti (cash-flow-total liabilities ratio); nağd pulun (cash flow) ümumi öhdəliklərə (total liabilities) bölməklə alınır.

- faizlərin örtülməsi əmsalı (interest coverade ratio) - vergiqoymaya (net in come before taxes) və faizlərin ödənilməsinə (interst expenses) qədər olan xalis mənfəətin məbləğinin faizlərin həcminə olan nisbəti kimi hesablanır. Qeyd etdiyimiz kimi, araşdırmalarımızın məqsədi firmanın digər şirkətlərlə müqayisədə maliyyə vəziyyətinin aydınlaşdırılmasından və onun vaxt aspektinə görə nə qədər azalıb-artmasının hesablanmasından ibarətdir. Buna görə də Qərb təcrübəsində xarici ticarət firmasının təsərrüfat fəaliyyətinin xarici təhlilinin həyata keçirilməsi metodikası vaxt və müqayisə xüsusiyyətlərinə malik olan göstərici və əmsalların hesablanması ilə başa çatır.

3.2. Makroiqtisadi səviyyədə xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təhlili metodikasının tənqidi

XİF-in səmərəliliyini təhlil etmək üçün üç mühüm məsələnin həlli zəruri hesab olunur.

1. Ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafı;
2. Xarici iqtisadi təşkilatların şəxsi maraqlarının təmin edilməsi;
3. XİF-in nəticələrinə xarici tərəf müqabil tərəfindən nəzarət üçün şəraitin yaradılması.

Bu problemlərin tədqiqatında rus alimləri A.V.Abramıçevin, Y.A.Qriqoryevin, E.B.Erşovun, O.V.İvanovun, V.M.Mixailovskinin, E.V.Obminsginin, T.Teoderviçin, B.S.Fominin, Q.L.Şaqalovun, S.N.Zaxarovun və başqalarının əsərlərinin böyük elmi və praktiki əhəmiyyəti olmuşdur.

XİF-in səmərəliliyinin iqtisadi məsələləri üzrə elmi tədqiqatlarda kifayət qədər dəyərli fikirlərin mövcudluğuna baxmayaraq, hazırda xarici ticarətin inhisarsızlaşdırılması və mərkəzləşsizləşdirilməsi, idarəetmənin inzibati-amillik sistemindən imtina edilməsi və bazar iqtisadi sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq XİF metodları və məqsədlərindəki önəmli dəyişikliklər bu məsələlərin həllinə yeni baxışı şərtləndirir. Bunun üçün əvvəlcə “səmərəlilik” anlayışının məzmunu, onun ifadə formaları və üsulları ilə bağlı müxtəlif mövqeli nəzər nöqtələrini ümumiləşdirib, konkret nəticəyə gəlmək tələb olunur. Bu problemin həlli də bizim tədqiqatımızın əsas məsələlərindən biri sayılır. Bu məsələyə münasibətdə alimlərin fikirlərini aşağıdakı iki anlayış ətrafında qruplaşdırmaq olar: səmərəlilik və effekt. Bəzi alimlər biri-birindən fərqli olan bu iki anlayışı eyniləşdirirlər. Fikrimizcə, belə yanaşma düzgün hesab oluna bilməz. Belə ki, səmərəlilik zəruri effekt əldə etmək məqsədilə, müəyyən istiqamətlərə və metodlara malik konkret fəaliyyət növü sayılır. “Effekt” isə konkret fəaliyyətin faydalı nəticəsi hesab olunur. Səmərəlilik ictimai münasibətlərin xüsusi xarakterini təmin edən iqtisadi kateqoriyaya deyilir. Bu xüsusiyyətlər xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi üçün xüsusilə xarakterikdir. Effektdən asılı olaraq, səmərəliliyi iqtisadi, sosial və ekoloji formalarına görə fərqləndirirlər. Bizim tədqiqat predmetimizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin iqtisadi səmərəlilik məsələləri durur.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda XİF-in iqtisadi səmərəliliyi hesablaşma və faktiki səmərəliliyə bölünür. Hesablaşma səmərəliliyi özü də üç yerə ayrılır: layihə, normativ və plan.

Hesablaşma səmərəliliyi bazarın tələblərinə və qabaqcıl təcrübəyə müvafiq olaraq tədqiqat və ya mütərəqqi normalarda, eləcə də təcrübə-eksperimental işlərin gedişində əldə edilmiş və təklif olunmuş məlumatların bazasında müəyyən olunur. Faktiki səmərəlilik XİF-in tətbiqi mərhələsində müəyyən edilir. Onun kəmiyyətlərinin müəyyən edilməsində başlıca rol göstəricilərə və meyarlara məxsusdur.

Hər ikisinin mahiyyəti barədə məsələlər iqtisadi ədəbiyyatlarda hələ də mübahisəli qalır. Bir qrup müəlliflər səmərəlilik göstəricilərinə hadisə və proseslərin kəmiyyət tərəfindən baxır, digərləri həm keyfiyyəti və həm də

kəmiyyəti ölçür, üçüncülər isə onu iqtisadi kateqoriya ilə eyniləşdirirlər. Müxtəlif baxışlar ədəbiyyatda “meyar” anlayışı üzrə də mövcuddur. Müəlliflərin bir hissəsi hesab edir ki, meyarlar öz-özlüyündə səmərəliliyi kəmiyyətcə xarakterizə edə bilməz. Bunun üçün bir çox göstəricilər zəruridir. Digər qrup iqtisadçılar sübut edir ki, meyarlar iqtisadi hadisə və prosesləri keyfiyyət kimi kəmiyyətcə də xarakterizə etməlidir.

XİF-in səmərəlilik meyarları səmərəliliyin bu və ya digər göstəriciləri kimi onun keyfiyyətinin müəyyən edilməsini kəmiyyətcə ifadə edir. Bunu da qeyd etmək ki, bu anlayışlar sinonim deyildir. Bizim fikrimizcə, iki anlayış (meyar və göstərici) arasındakı fərq onların müxtəlif təyinatı ilə müəyyən olunur. hər bir hadisə, proses və fəaliyyət növü özündə mürəkkəb, müxtəlif tərəfli, hərdən bir də ziddiyyətli təzahürü əks etdirir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyinin təhlili metodikasında nəzərə çarpan digər əlamət xərc və nəticələrin qiymətləndirilməsi zamanı lokal meyarlarla yanaşı, daha önəmli hesab edilən milli iqtisadiyyat meyarlarına üstünlük verilməsidir. Bu ilk növbədə bütün növ sahələr üzrə hesablaşmaların vahid metodoloji bazasının formalaşmasına şərait yaradır. Bu cür vahid obrazlığın yaradılması hər şeydən əvvəl xarici iqtisadi fəaliyyətin xərc və nəticələrinin uçotunu tələb edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin müəyyən edilməsinə yönəldilən belə yanaşmanın praktikada tətbiqi təsdiq etdi ki, bu prosesə səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üzrə mövcud göstəricilər sistemindən başlanılması məqsədəuyğundur. Belə sistem öz əksini tam surətdə İ.P.Fominski və S.N.Zaxarovun, eləcə də digər iqtisadçıların əsərlərində tapmışdır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin metodikasına uyğun olaraq onun göstəricilər sistemi 3 səviyyədə müəyyən edilir.

1. Milli iqtisadiyyatın səviyyəsində
2. Xarici ticarət birliyi səviyyəsində
3. İxrac mallarının istehlakçıları və idxal məhsullarının istehsalçıları səviyyəsində

Bunun üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur.

- idxal və ixracın milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi

$$S_{mi} = \frac{V_{ix}}{X_{ix}} - ; (2.1)$$

$$S_{id} = \frac{X_{id}}{V_{id}} - ; (2.2)$$

- büdcə səmərəliliyi

$$S_b = \frac{V_{ix}}{Q_b} - ; (2.3)$$

$$S_b = \frac{Q_{id}}{V_{id}} - ; (2.4)$$

- ixrac malının istehsal və idxal məhsulunun istehlak səmərəliliyi (xarici ticarət əməliyyatları üzrə müəssisənin səmərəliliyi başa düşülür).

$$S_{im} = \frac{Q_b}{X_{ix}} - ; (2.5)$$

Xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təqdim edilən göstəricilərindən əlavə yuxarıdakı göstəricilərin hesablanmasında iştirak edən digər göstəriciləri də mövcuddur.

Burada, X_{ix} - ixrac malının istehsalına çəkilən xərclərdir ki, o da belə müəyyənləşdirilir.

$$X_{ix} = M_d + R_k \cdot K_q \quad (2.7)$$

Burada Q_b - sənayenin buraxılış qiyməti
 V_{ix} - ixrac qiyməti ixracatdan $S_{im} = \frac{X_{id}}{Q_{id}}$ valyuta gəlirləridir;
 X_{id} - idxal mallarının yerli Q_{id} istehsal xərcləridir
 Q_{id} - idxal məhsullarının tədarük qiyməti (idxal məhsullarının dəyər qiyməti)

V_{id} - idxal məhsullarının ödənilməsinə valyuta xərcləri.

Ardıcıl olaraq qeyd edək ki, “bütün bu göstəricilər ciddi qarşılıqlı asılılıq yaradaraq, qoyulan məsələnin həlli variantının ziddiyyətsiz qiymətləndirilməsini təmin edir və milli iqtisadiyyat maraqlarını əks etdirməklə yekunda birmənalı nəticələr əldə etməyə imkan yaradır”.

İndi isə yuxarıda qeyd olunan metodikaya uyğun olaraq, istehsalçı və istehlakçıların xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyinin hesablanması bilavasitə istifadə edilən xərc və nəticələrin mahiyyətini açıqlayacaq.

Bütün bu göstəricilərin qeyd olunmuş məsrəflər əsasında hesablanması vacibliyini nəzərə alıb, əvvəlcə xərclərin mahiyyətindən bəhs etmək daha məqsədəuyğundur.

Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəlilik metodikasına uyğun olaraq, “məsrəflər dedikdə, məhsulun istehsalına kapital qoyuluşu və cari xərclər, habelə digər milli iqtisadiyyat məsrəfləri, nəqliyyat xərcləri və sair başa düşülür”. Buradan da məsrəflərin hesablanması düstürü qurulur.

$$X = Md + RK.KQ \quad (2.8)$$

Qeyd edək ki, bu düstur iki toplanandan ibarətdir ki, burada da birinci toplananın (Md) iqtisadi mənasını müəssisənin məhsul istehsalına çəkdiyi xərclər təşkil edir. İkinci toplanana gəlincə (Rk.Kq), bu toplanan kapital qoyuluşunun döviyyədən çıxarılmasında milli iqtisadiyyata dəymiş zərəri ifadə etmək məqsədilə düstura daxil edilmişdir.

Bu düstur müəssisənin səmərəliliyinin hesablanması zamanı tövsiyyə olunur. Belə ki, istehsal məsrəflərində “zərərin” bu cür uçuotu bilavasitə təsərrüfat subyektlərinin marağıyla əlaqədar olmadan, yalnız onun hesablaşma göstəricilərinə uyğun gəlir. Bu bütövlükdə milli iqtisadiyyat çərçivəsində təsərrüfat vahidlərinin mərkəzləşdirilmiş resurslar üzrə qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirən konkret üsullardan biri kimi çıxış edir. Təsərrüfat fəaliyyətinin mərkəzləşdirilməsi şəraitində qeyd olunan düstur mikrosəviyyədə xərclərin hesablanmasında tətbiq olunur. “Xarici iqtisadi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üzrə səmərəlilik səviyyəsi mənfəətlə deyil, normadan artıq mənfəətlə müəyyən olunur, yəni”

$$S = Q - (Md + Rk.Kt) \quad (2.9)$$

eləcə də Zaxarovun tədqiqatlarında da “müəssisənin fəaliyyətinin səmərəlilik göstəricisi, yalnız rentabellik orta səviyyədən yüksək olduğu şəraitdə müsbət qiymətləndirilir”.

$$S = Q - (Md + Rk.Kt) > 0 \quad (2.10)$$

Müəssisənin səmərəliliyinin hesablanmasında istifadə edilən nəticə göstəricilərinin uçotuna gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, ixrac əməliyyatları üzrə nəticə göstəricisi kimi sənayenin buraxılış qiyməti, idxal əməliyyatları üzrə isə idxal məhsulunun dəyər qiyməti istifadə edilir. Sənayenin buraxılış qiyməti dedikdə müəssisələrin xarici ticarət birliklərinə satdığı ixracat məhsulunun qiyməti başa düşülür. Bununla da bilavasitə istehsalçıların xarici bazarlarla əlaqəsi kəsilir. Lakin, onu da qeyd edək ki, belə olan halda ixracat məhsulunun dəyərinə dünya bazarının tələbləri ilə əlaqədar olaraq çəkilən xərclərin silinməsinə imkan verən ixracat əlavəsi də nəzərə alınmaqla malların daxili bazar qiyməti də daxil edilir.

Müəssisə üçün idxal əməliyyatları üzrə nəticələrin qiymətləndirilməsi məqsədilə dəyər qiymətindən də istifadə edilir. Bu barədə Zaxarov yazır: “idxal məhsulunun dəyər qiyməti onun istehsalına sərf edilən xərclər üzrə müəyyən edilir və aşağıdakı düsturla təyin olunur”.

$$Q_{id} = M_d + R_K \cdot K_q \quad (2.11)$$

- bir ilə qədər istifadə müddəti olan idxal məhsullarının dəyər qiyməti isə bu formul üzrə hesablanır.

$$R_o + R_n \square Q - \square U - R_k x \square K$$

$$Q_{id} = X + \quad (2.12)$$

$$R_i + R_n \quad R_i + R_n$$

- bir ildən çox xidmət müddəti olan idxal məhsulları üzrə:

$$P_o \square Q - \square U - R_k x \square K_t$$

$$Q_{id} = X + \quad (2.13)$$

$$P_i \quad P_i$$

Burada

Q_{id} - idxal məhsulunun dəyər qiymətidir,

X - idxala analoci olaraq yerli istehsal məhsuluna çəkilən məsrəflərdir,

$\square Q$ - yerli istehsalın məmulatı əvəzinə idxal məhsulunun istifadəsində əmtəəlik məhsulun illik artımıdır.

$\square U$ - idxala uyğun yerli istehsal məmulatının dəyəri nəzərə alınmadan istehlakçının idxalat məmulatlarından istifadəsi hesabına illik istehsal məsrəflərinin dəyişməsidir.

□ Kq - idxal məmulatlarının dəyəri uçota alınmadan istehlakçının istehsal fondlarının orta illik dəyərinin dəyişməsi

P_i, P_o - idxalın və uyğun olaraq məmulatın məhsuldar istehlakının illik həcmidir.

R_n, R_o - idxalın və yerli məmulatların renovasiyasına ayırmaların payıdır.

Düsturun birinci hissəsi istehsala birbaşa xərcləri, ikinci hissəsi isə istehlakçının xaricdən gətirilən məmulatların istifadəsindən əldə etdiyi əlavə qənaəti xarakterizə edir. Bu şəraitdə idxal mallarına daxili qiymətlər milli xərclər istisna edilməklə formalaşır.

Beləliklə də, müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyəti üzrə səmərəliliyin hesablanmasında məsrəf və nəticələrin uçotu zamanı xərc prinsipindən istifadə edilir ki, bu xərclər də müəssisənin faktiki xarici xərclərini özündə əks etdirir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin hesablanmasında iqtisadçıların tövsiyyə etdikləri metodlardan biri də diskont etmədir. hər şeydən əvvəl qeyd etməyə dəyər ki, xarici iqtisadi fəaliyyət üçün onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə ilk öncə miqyasın müəyyənləşdirilməsi xarakterikdir. Bunun üçün gözlənilən gəlirlər diskontun köməyi cari müddətə uzlaşdırılır. Yerli təcrübə əsasında diskontetmə metodunun tətbiqini təhlil edərkən qeyd etməliyik ki, müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili metodikasından bəhs edən MDB ölkələri iqtisadi ədəbiyyatları diskontetmə metoduna xeyli yer ayrılmışdır. Belə ki, S.N.Zaxarov qeyd edirdi ki, “əgər vaxt amili milli iqtisadiyyatın səmərəlilik və xərc göstəricilərində əks olunarsa, onda təsərrüfat hesablı göstəriciləri ziddiyyətdən kənarlaşdırmaq üçün həmin vaxt amili sonuncuların kəmiyyətində əks olunmalıdır”. Onun ardınca A.B.Zaleski vaxt amilinin uçotunun daha dolğun təşkilinin zəruriliyini təsdiq edərək göstərirdi ki, “cəmiyyət üçün müxtəlif xərc və nəticələrin qeyri-bərabər obyektivliklə əks etdirilməsi diskont normalarının tətbiqi zəruriliyini aşkara çıxarır ki, fikrimizcə, belə olan halda diqqəti bu amilin müəssisənin təsərrüfat hesabı sisteminə daxil edilməsi üzərində cəmləmək lazımdır”. Lakin bununla belə, vaxt amili xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi üzrə hesablaşmaların heç də hamısının tərkib hissəsinə çevrilə bilməmiş və yerli təcrübəyə həddindən artıq qüsurlu formada daxil olaraq, öz iqtisadi mahiyyətinin

tələblərinə cavab verməmişdir. Fikrimizcə, bu məsələyə münasibətdə daha düzgün yanaşma və doğru fikir V.N.Cukova tərəfindən ifadə edilmişdir: Bizim ölkəmizdə diskont etmə mexanizmi tamamilə istisnadır. Bütün xərclər və nəticələr keçmişdə, indi və gələcəkdə də plan, uçot, büdcə göstəriciləri ilə eyni qaydada - nominal kəmiyyət üzrə hesablanır. Bizdə diskont etmə əməliyyatlarının tətbiqi dairəsi müxtəlif müddətli xərc və nəticələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tipik məsələlərə görə məhdudlaşdırılmışdır. Bu məqsədlə müəyyən edilmiş normativ olduqca yüksəkdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu da bir həqiqətdir ki, ölkəmizdə xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin hesablanmasında diskont etmə normativi əvəzinə rentabellik norması geniş tətbiq olunur. Öz mahiyyətinə görə bu iki müxtəlif göstəricidən biri olan diskont etmə normativi bank gəlirləri, rentabellik norması isə sahibkarların əsas və dövrüyyə vəsaitlərinə düşən gəlirlərlə əlaqədardır.

Beləliklə də diskont etmə və səmərəlilik normaları müxtəlif iqtisadi kateqoriyaların ölçülməsinə xidmət edir və onların ölçüsünün üst-üstə düşməsi mümkün deyildir. Buna görə də biz İ.P.Fominskinin bu fikrinin düzgünlüyünü təsdiq etmirik - müxtəlif müddətli xərc və nəticələrin diskont etdirilməsi üçün mürəkkəb faizli düsturların tətbiqi vaxtı səmərəliliyin normativ (S_n) əmsalından istifadə edilməlidir. Yalnız bu halda xərc və səmərənin müxtəlif müddətliyini əks etdirmək və əməkdaşlıq üzrə onların effektiv inteqral göstəricilərinə real təsir etmək mümkündür”.

Bizim fikrimizcə, müəssisələrin xarici iqtisadi səmərəliliyinin hesablanmasının üç metodu ilə əlaqədar qeyd olunanları yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar. Əvvəla xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin işlənilməsi və tətbiqi üzrə əhəmiyyətli nailiyyət makroiqtisadi səviyyədə göstəriciləri müəyyən edən metodların işlənilməsində əldə edilmişdir.

Bu ondan irəli gəlir ki, xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəlilik metodu hər şeydən əvvəl mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemində uyğunlaşdırılıb. Bu isə öz növbəsində, dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətində yeganə və başlıca subyekt kimi çıxış etməsi ilə əlaqədardır. Belə olan halda da müəssisə səviyyəsində səmərəlilik meyarları və göstəriciləri özünün istənilən səviyyədə inkişafına nail ola bilməlidir. Bu hər

şeydən əvvəl yuxarıda göstərilən göstəricilər sisteminin mikrosəviyyəli göstəricilərlə uzlaşmaması səbəbindən irəli gəlir. Eləcə də bu sistemin əsasını xərclərin minimumlaşdırılması təşkil edir ki, bu isə artıq geridə qalmışdır. Hazırda beynəlxalq standartlarda mənfəətin maksimumlaşdırılmasına daha geniş yer verilməkdədir.

İkincisi, bazar iqtisadi sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin ağırlıq mərkəzinin birbaşa istehsalçılara yönəldilməsinə baxmayaraq, yuxarıda bəhs edilən səmərəliliyin hesablanması sistemi əsas prinsip kimi istehsalçıların marağının qorunması mövqeyindən çıxış etmir. Biz bununla milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin zəruriliyini heç də inkar etmək fikrində deyilik, ancaq istənilən halda onun sərhəd dairəsinin məhdudlaşdırılması dövrün tələblərinə cavab vermir.

Beləliklə də, qoyulmuş şərtlər daxilində gəldiyimiz yekun nəticə ondan ibarətdir ki, müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəlilik göstəricisinin hesablanmasına, keyfiyyətcə yeni yanaşma tələb olunur.

Fikrimizcə, xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəlilik göstəriciləri hazırki şəraitə uyğun olaraq müxtəlif əlamətlər üzrə aşağıdakı qaydada təsnifləşdirmək məqsədəuyğundur.

1. Xarici ticarətin növündən asılı olaraq, ixrac və idxalın səmərəlilik göstəricilərinə bölünür.

2. İdarəetmə həlqələrindən və qiymətqoyma şəraitindən asılı olaraq

1. Milli iqtisadiyyatın səmərəlilik göstəricilərinə.

2. Bütçənin səmərəlilik göstəricilərinə. Bu göstəricilər də nazirlik və idarələr səviyyəsinə görə, xarici ticarət birliyi və təşkilati səviyyəyə görə fərqləndirilir.

3. Sahəvi nazirlik, istehsalat birliyi və müəssisəsi səviyyəsində təsərrüfat səmərəliliyinin göstəricilərinə ayrılır.

Ayrıca fəaliyyət növünün səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün bu göstəricilər tövsiyyə olunmuşdur.

1. İxrac malları üçün istehsalın səmərəliliyi (Sz).

2. İxrac mallarının istehsalının effektivliyi (Ez).

3. İdxal mallarının səmərəliliyi (Si).

4. İdxal mallarının effekti (Ei).

3.3. Mikroiqtisadi səviyyədə xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsinin istiqamətləri

Xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin subyektlərin birbaşa maraqları nəzərə alınmaqla hesablanması metodikası hazırda xüsusilə aktualdır. Burada əsas meyar kimi mənfəətin maksimumlaşdırılması çıxış edir. Bu da xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin hansı ölçüdə xərclərə üstün gəlməsini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Xarici iqtisadi əməkdaşlığın müxtəlif formaları beynəlxalq əməkdaşlığın səmərəliliyinin fərqli istiqamətlərdə təhlilini məqsəduyğun sayır. Konkret olaraq bu aşağıda ardıcılıqla göstərilir.

- ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin təhlili;
- idxal əməliyyatlarının səmərəliliyinin təhlili;

Müəssisələrin ayrı-ayrı idxal və ixrac əməliyyatlarının effektivlik dərəcəsini xarakterizə edən xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəlilik göstəriciləri xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müəssisə səviyyəsində həyata keçirilən xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəlilik göstəricilərinin müəyyənəşdirilməsi metodikasına müxtəlif iqtisadçıların fərqli aspektlərdən yanaşmaları mövcuddur. Belə yanaşmaları iki cür qruplaşdırmaq olar.

Birinci qrupun nümayəndələri (A.V.Mravyev, A.F.Muxin, Y.A.Qriqoryev, A.V.Abramıçev, C.Q.Leontyeva) xarici ticarət əməliyyatları üzrə iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri ixrac əməliyyatları zamanı rəsmi kursla manata çevrilmiş xarici valyuta ilə netto gəliri, milli valyuta ilə maya dəyərini, idxal əməliyyatları zamanı isə malın daxili qiymətini onun idxal qiymətinə bölməklə nisbi ifadədə hesablamağın tərəfdarlarıdır.

İkinci qrupun nümayəndələrindən V.T.Mirolyubov, Q.D.Qordeyev, L.Y.İvanova, S.K.Kazantsev və başqaları ixrac əməliyyatlarının səmərəliyini hesablayarkən nisbətən mürəkkəb formuldan istifadə edərək, hətta ixrac malının

istehsalı zamanı istifadə edilən dövriyyə və əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri göstəricisinin də müəyyənləşdirilməsini təklif edirlər.

Fikrimizcə, hər iki qrup müəlliflər bu məsələyə münasibətdə birtərəfli mövqə tuturlar. Birincilər bu göstəricini ümumi şəkildə ifadə edir, ikincilər isə valyuta ilə netto gəlirlərinin hesablanması metodikasını mövcud dövrün tələblərini nəzərə almadan, nisbətən mürəkkəb variantda təklif edirlər. Hər iki müəlliflər qrupunun təkliflərini nəzərə alaraq, tədqiqat işində onun təhlili və hazırki dövrün tələblərinə, son normativ qaydalara uyğun variantda istifadə edilə bilər.

Fikrimizcə, xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəliliyinin təhlili üç mərhələdə həyata keçirilməlidir. Birinci mərhələ üzrə hesabat ilində səmərəlilik səviyyəsi müəyyən edilir. Belə hesabatın nəticələri, onların konkret şərtlər daxilində reallaşdırılmasına uyğun olaraq, xarici iqtisadi əlaqələrin məqsədyönlü həyata keçirilməsinə dair qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə olunur. Eyni zamanda bu cür təhlilin nəticələri uzunmüddətli proqnozların işlənilməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə ehtiyatların aşkara çıxarılması üçün geniş surətdə tətbiq edilir. İkinci mərhələdə hesabat ilində idxal və ixracın plan və faktiki səmərəliliyi müəyyən olunur.

Üçüncü mərhələdə səmərəliliyin əldə edilmiş səviyyəsi müəyyən olunur. Bu məlumatlar isə xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili, eləcə də səmərəliliyə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi və onların təsir dərəcələrinin ölçülməsi üçün istifadə oluna və yaxud hesablanıla bilər.

Hazırda ixrac əməliyyatlarının səmərəlilik göstəricisi özündə milli valyutanın birca kursu ilə hesablanmış valyuta gəlirlərinin onun manatla maya dəyərinə nisbətinin faizlə ifadəsini əks etdirir.

İxrac əməliyyatlarının səmərəlilik göstəricisi bu düstur üzrə hesablanır.

$$S_{ix} = \frac{V_n}{X_i} \quad (1.1.)$$

Burada,

S_{ix} - ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyi,

Vn - milli valyutanın birca kursu üzrə hesablanmış valyuta ilə netto gəlirləri,

Xi - ixrac mallarının istehsal xərcləri.

Valyuta ilə netto gəlirləri xarici alıcıdan müəssisənin adına daxil olmuş valyuta gəlirləri ilə sərhədi keçdikdən sonra ixracat üzrə əlavə xərclər arasındakı fərqi əks etdirir.

Müəssisənin ixracat üzrə istehsal xərclərinə ixrac olunan məhsulların daxili qiymətləri üzrə dəyəri ixracat üzrə əlavə xərc məbləği və bilavasitə istehsalçının ərazisində olarkən məhsulun dəyərində əlavə edilən smeta məsrəfləri daxildir.

İxracat əməliyyatlarının səmərəliliyinin təhlili zamanı, onun faktiki səviyyəsinin plandan kənarlaşmasını, habelə bazis dövrü ilə müqayisədə hesabat dövründəki səviyyəni nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Məhz belə yanaşma, nəticə etibarilə müəssisədə ixrac mallarının istehsal və satışı üzrə ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasına şərait yaradır.

İxracın səmərəlilik səviyyəsinə təsir edən amilləri belə bölmək olar: tam valyuta gəliri (brutto-gəlir), milli valyutanın birca məzənnəsi, əmtəənin daxili dəyəri və əlavə xərclər.

Fikrimizcə, valyuta gəlirlərinin tənzimlənməsinin liberallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən son tədbirlər irəliyə doğru addım atılmış kimi qiymətləndirilməsi və bu tədbirlərin xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəlilik səviyyəsinə müsbət təsiri xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Göründüyü kimi, xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəlilik səviyyəsi, daxili bazarda qiymətlərin dinamikasından, gömrük tariflərinin aşağı salınmasından və valyuta gəlirlərinin liberallaşdırılmasından asılı olaraq tez-tez dəyişir. Buna görə də xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinə təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirdikdən sonra zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə bütün amillərin təsir dərəcəsi hesablanır. Bunun üçün əvvəlcə aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edək.

Bu il üzrə “Aztürkqaz” BM-in ixrac əməliyyatları üzrə səmərəliliyinin təhlili

Göstəriciləri	Plan	Fakt	Kənarlaşma
A	1	2	3
1. Valyuta ilə brutto gəlirlər, min ABŞ dolları ilə	22,9	27,2	+4,3
2. Manatın ABŞ dollarına nəzərən birca kursu, manatla	3850	3860	+10
3. Manat çevrilmiş valyuta gəliri, min manatla	88,165	104992	+16.872
4. Xaricdə ixraca görə əlavə xərclər min manatla	6270	7581	+1311
5. Valyuta ilə netto gəlir (sZ-s4)	81895	97411	+15516
6. Valyuta ilə vergilər	-	-	-
- netto gəlirdən faizlə	10,0	10,0	-
- məbləğlə, min manatla)	8189,5	9741,1	+1551,6
7. Təmiz valyuta gəliri (S5-S6), min manatla	73705,5	87669,9	+13964,4
8. İxrac malının daxili buraxılış dəyəri, min manatla	36992	37041	+49
9. Respublika daxilində əlavə xərclər, min manatla	890	895	+5
10. Gömrük rüsumu	-	-	-
- gömrük dəyərindən faizlə	15	15	-
- məbləğlə, min manatla	6622,8	6827,5	+204,75
11. Tam xərclər (S8+S9+S10)	44.504,8	44763,5	+258,7
12. Səmərəlilik səviyyəsi (S7:S11	1,656	1,958	+0,302

Yuxarıda sadalanmış şərtlər daxilində “Aztürkqaz” BM-in ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyini təhlil edək. Verilmiş göstəricilərdən görüldüyü

kimi səmərəliliyin faktiki səviyyəsi plan səviyyəsindən 0,302 bənd yüksək olub və 1,958 təşkil edib. Səmərəlilik səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir edən amillərə aşağıdakılar aiddir: valyuta ilə mədaxil məbləğinin artımı, Azərbaycan manatının ABŞ dolları ilə müqayisədə məzənnəsinin aşağı düşməsi, əlavə xərclərin artımı, gömrük rüsumunun məbləği, ixracat mallarının topdan satış qiymətinin artımı.

Səmərəliliyə təsir edən amilləri təhlil edərkən (bax 7-ci cədvəl) belə bir nəticəyə gəlirik ki, səmərəliliyin artımına daha çox təsir edən amil valyuta ilə brutto gəlirin artımı olub. Belə ki, bu amilin təsir ilə səmərəlilik 0,372 bənd artmışdır. Bununla bərabər səmərəliliyin artımına müsbət təsir göstərən ikinci və sonuncu amil manatın ABŞ dollarına nisbətən məzənnəsinin aşağı düşməsi olub. Bu amilin təsiri ilə ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyi 0,006 bənd yüksəlmişdir. Bu artım milli valyutaların məzənnə siyasəti ilə ixrac strategiyasının mütənəsib əlaqəsindən irəli gəlir.

İxracat potensialının çoxalmasına çalışan, eləcə də əsas valyuta gəlirlərini ixracatdan qazanılan valyuta daxilolmalarından təmin edən dövlətlər üçün bu amilin təsiri yüksək qiymətləndirilir. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın xarici ticarət balansında son illər davamlı olaraq mənfi saldonun yaranmasına və axır vaxtlar isə onun həcmnin durmadan artmasına baxmayaraq respublika hökuməti tərəfindən bu amilin təsir dərəcəsi lazımınca qiymətləndirilmir.

İxrac əməliyyatlarının səmərəliliyinə təsir edən 6 amildən dördünün təsir dərəcəsi mənfi olmuşdur. Belə ki, xaricdə əlavə xərclərin plana nisbətən

İxrac əməliyyatlarının səmərəliliyinin çoxamilli təhlili

Cədvəl N7

Hesablamaların ardıcılığı	Valyuta ilə brutto gəlir min ABŞ dolları	Manatın ABŞ dollarına nisbətində məzənnəsi	Xaricdə əlavə xərclər, min manatla	Gömrük rüsumu, min manatla	Valyuta ilə netto gəlirdən vergi, min manatla	İxrac məhsulunun istehsalına xərclər, min manatla,	Səmərəlilik səviyyəsi (S1 x S2)-S3-S5/S6+S4)	Kənarlaşmalar (+,-)
A	1	2	3	4	5	6	7	8
Baza	22,9	3850	6270	6622,8	8189,5	37882	1,656	+0,372
I əvəzetmə	27,2	3850	6270	6622,8	8189,5	37882	2,028	+0,006
II əvəzetmə	27,2	3860	6270	6622,8	8189,5	37882	2,034	-0,03
III əvəzetmə	27,2	3860	7581	6622,8	8189,5	37882	2,004	-0,009
IV əvəzetmə	27,2	3860	7581	6627,5	8189,5	37882	1,995	-0,035
V əvəzetmə	27,2	3860	7581	6627,5	9741,1	37882	1,960	-0,002
VI əvəzetmə	27,2	3860	7581	6627,5	9741,1	37936	1,958	+0,302
Balans								

faktiki olaraq artması ucubətindən ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyi 0,03 bənd aşağı düşmüşdür. Eləcə də valyuta ilə netto-gəlirdən tutulan verginin planla müqayisədə faktiki olaraq 1551,6 min manat artması da xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini 0,035 bənd azaltmışdır. Mənfi təsir dərəcəsinə malik olan amillər arasında yuxarıda qeyd olunanlar təsir dərəcəsinin çox olması ilə seçilir.

Mənfi təsir dərəcəsinə malik olan digər iki amilin, konkret olaraq gömrük rüsumu və ixrac məhsulunun istehsalına xərclər amilinin səmərəliliyinə təsiri ayrı-ayrılıqda müvafiq olaraq 0,009 və 0,002 bənd olmuşdur.

Beləliklə də, tam maya dəyərinin plan göstəricisinə nisbətən faktiki həcmnin 258,7 min manat artımının nəticəsində bu iki amilin təsiri ilə ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyi 0,011 bənd aşağı düşmüşdür.

Təhlilin növbəti mərhələsi idxal əməliyyatlarının səmərəliliyinə həsr olunur. İdxal əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində müəssisələr tərəfindən alınan idxal mallarının faydalılıq dərəcəsinə xarakterizə edən göstəricilərdən istifadə olunur.

Bu göstərici də idxalatın səmərəlilik göstəricisi kimi sadələşdirilmiş düsturla müəyyən edilir.

Qbur

$$\text{Sid} = \frac{\text{Qbur}}{\text{Xid}} \quad (1.2)$$

Xid

Burada, Qb - məhsulun daxili buraxılış qiyməti,

Xid - idxal məhsulunun əldə edilməsi üzrə xərclərdir.

Düstur göründüyü kimi, səmərəlilik göstəricisi milli iqtisadiyyatda bir çox hallarda isə idxal malları üzrə aparılan qiymətin əmələ gəlmə siyasətindən asılıdır. Belə ki, bu məsələ xüsusi olaraq Nazirlər Kabinetinin 12.01.1998-ci il tarixli 7 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan məhsulların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları” ilə tənzimlənir. həmin Qaydaların 2-ci bəndinə uyğun olaraq, respublika ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyəri mövcud qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş üsullarla:

- I - üsul - gətirilmiş malların sövdələşmə qiyməti;
- II - üsul - eyni malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- III - üsul - eynicinsli malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- IV - üsul - dəyərin toplanması üsulu ilə;
- V - üsul - dəyərin çıxılması üsulu ilə;
- VI - üsul - ehtiyat üsulu ilə deklarant tərəfindən təyin edilir.

İdxal malların dəyərinin qiymətləndirilməsində xüsusi rol oynayan xərclərə aşağıdakılar aid edilir: valyuta ilə çəkilən xərclər də daxil edilməklə xarici ticarət qiyməti, gömrük rüsumları haqları və digər gömrük ödənişləri, malın alınması, daşınması və satışı üzrə sair xərclər.

Bütün bu xərc elementləri nəzərə alınmaqla Azərbaycan ərazisinə gətirilən idxal mallarının minimal qiyməti müəyyənləşdirilir. Eləcə də qiymətlərin minimal səviyyəsini təyin edən bu göstəricilərlə yanaşı onun keyfiyyət fərqləri, belə məhsullara olan tələbat və təklif səviyyəsi, gətirilən mallara oxşar olan yerli və digər idxal məhsullarının qiyməti nəzərə alınır. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, mal mübadiləsi əməliyyatları zamanı balans hesabatında ixrac mallarının qiyməti dünya bazar səviyyəsindən aşağı, idxal mallarının isə əksinə, yuxarı səviyyədə rəsmiyyətə salınır. Bu zaman müsbət və ya mənfi fərq müəssisənin mənfəət və ya zərərinə aid edilir.

İdxal əməliyyatlarının səmərəliliyini təhlil edərkən həmçinin faktiki göstəriciləri planla, eləcə də hesabat dövrünün göstəricilərini bazislə müqayisə etmək tələb olunur. İdxal məhsullarının səmərəliliyinin təhlilində hesablaşmaların plan habelə faktiki göstəricilər üzrə həyata keçirilməsi heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Məhz bu və ya digər malın idxalının məqsədəuyğunluğunun müəyyən edilməsində belə göstəricilərdən istifadənin xüsusi rolu vardır.

Müəssisənin xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyindən danışarkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, onun inkişaf səviyyəsində təsərrüfat fəaliyyətinin intensivliyinin səmərəliliyinin başlıca amil kimi xüsusi rolu vardır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təhlilinə sistemli yanaşma öz-özlüyündə istehsal və maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsini əks etdirən ümumiləşdirici göstəricilərin deyil, eləcə də xüsusi göstəricilərin təhlilini tələb edir.

Buradan da xarici iqtisadi əlaqələrin dinamikası və onun inkişaf səviyyəsi əmək məhsuldarlığının, material verimi, fond veriminin və dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə qabiliyyətinin dinamikasında əks etdirilir və əksinə intensivləşdirmə göstəricilərinin dinamikası müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə xarakterizə olunur. İntensivləşdirmə göstəricilərindən və A.D.Şeremetin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə kompleks iqtisadi təhlili metodikasından istifadə etməklə “Aztürkqaz” BM-in xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyini yenidən təhlil edək.

Təhlil üçün əsas məlumatlar 8 saylı cədvəldə təqdim olunur. Cədvəldən göründüyü kimi müəssisənin xarici iqtisadi əlaqələri nəzərə alınmaqla, istehsalın intensivləşdirilməsinin təhlili 2001 və 2002-ci il üzrə ayrı-ayrılıqda, eləcə də 2 illik dinamika üzrə aparılmışdır. Belə ki, 2001-ci il üzrə müəssisənin keyfiyyət göstəricilərinin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur: ixracat hesabına əmək məhsuldarlığı 5,8 faiz, dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə qabiliyyəti 0,4 faiz yüksəlmişdir. Yalnız əmək haqqı göstəricisi istisna olmaqla, onun kənarlaşması - 6,3 faiz təşkil edir.

2003-2004-ci illər üzrə “Aztürkqaz” BM-in intensivləşdirmə göstəricilərinin hesablanması

Cədvəl N8

Göstəricilər	2003-ci il			2004-ci il		
	Müqayisəli qiymətlə	İxracat nəzərə alınmaqla	Kənarlaşma, faizlə	Müqayisəli qiymətlə	İxracat nəzərə alınmaqla	Kənarlaşma, faizlə
A	1	2	3	4	5	6
1. Məhsulun həcmi, min manatla	57770	61236	5,9	63597	68040	6,9
2. a) sənaye istehsalat heyəti, nəfərlə	129	129	100,0	130	130	100,0
b) əmək haqqı, min manatla	518,1	587,7	13,4	784,4	822,5	4,8
3. Material xərcləri, min manatla	15272	15601	2,1	25007	25947	3,7
4. Əsas istehsalat fondları, min manatla	19428	19428	-	20075	20075	-
5. Mal-material qiymətlilərlə dövriyyə vəsaitləri, min manatla	4604	4837,8	5,0	5005	5735	14,5
6. a) Əmək məhsuldarlığı (S1/S2a) manatla	4447,8	474,6	5,8	489,2	523,3	6,9
b) 1 man əmək haqqına düşən məhsulun həcmi S1/S26) manatla	111,5	104,1	0,93	81,07	82,72	2,0
7. Material verimi (S1/SZ) manatla	3,782	3,925	3,7	2,54	2,668	4,7

8. Fond verimi (S1/S4) manatla	2,973	3,152	6,0	3,17	3,39	6,9
9. Dövriyyə vəsaitlərinin dövr etmə qabiliyyəti Sət1\Sət5) Dövriyələrin sayı	12,54	12,6	0,4	12,7	11,8	0,92

Cədvəldən görüldüyü kimi 2002-ci il üzrə birgə müəssisədə vəziyyət 2001-ci illə müqayisədə yaxşılaşmışdır. Belə ki, aşağıdakı intensivləşdirmə göstəriciləri üzrə artım baş vermişdir: əmək məhsuldarlığının və fonverimi üzrə artım ayrı-ayrılıqda 6,9 faiz, material verimi üzrə artım isə 4,7 faiz həcmində olmuşdur.

İntensivləşdirmənin təhlilində ayrıca resursların artımının istehsalın 1 faizlik artımına olan nisbəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Təhlil apardığımız müəssisə üzrə, ixracat nəzərə alınmaqla istehsalın 1 faizlik artımı üçün 2001-ci ildə material resurslarının 0,355 faiz, material-dövriyyə vəsaitlərinin 0,847 faiz, əmək haqqının 2,271 faiz qaldırılması tələb olunmuşdur. Təhlil nəticəsində əldə olunmuş göstəricilərə görə müəssisə üzrə material xərclərinin intensiv, dövriyyə vəsaitlərinin isə ekstensiv istifadə göstəriciləri xarakterikdir. Müəssisənin əmək haqqı fonduna gəlincə, intensivləşdirməyə zidd olaraq, onun tam ekstensiv istifadəsi müşahidə edilmişdir.

NƏTİCƏ

Magistr dissertasiyasında bazar iqtisadiyyatının funksional məsələlərindəki çatışmazlıqlar, təsərrüfat subyektlərinin dünya bazarı ilə əlaqələrinin qurulmasının səmərəli formaları, xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu və təhlili sahəsində analitik işlərin təşkili, onun beynəlxalq standartlara maksimum yaxınlaşdırılması imkanları, mikro və makro səviyyəli səmərəlilik göstəricilərinin işlənməsini və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri daha çox diqqət mərkəzində durur. Bununla əlaqədar olaraq, tədqiqat prosesinin gedişində əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi yolları ilə tədqiqat işinin elmi və praktiki əhəmiyyətini artıran bir sıra təkliflər hazırlanmışdır ki, onlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu üzrə beynəlxalq və milli təcrübəni, elmi bilik və əsərləri ümumiləşdirib çıxardığımız nəticəyə görə bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar, xarici iqtisadi fəaliyyətin miqyasının, xarakterinin və formasının dəyişməsi, onun iştirakçı tərkibinin artımı və fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi nəticəsində bütün iqtisadi strukturlar arasında daha köklü dəyişikliklərə xarici iqtisadi fəaliyyət sferası məruz qalmışdır. Bu tələblərdən irəli gələn vəzifələri həll etmək məqsədilə praktiki müşahidə və təcrübələrimizi, elmi bilik və araşdırmalarımızı ümumiləşdirib bir sıra təkliflərlə çıxış etmək olar. Əvvəla xarici ticarət əməliyyatlarının mühasibat uçotunun səmərəliliyini yüksəltmək üçün onun milli uçot sisteminin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış nümunəvi hesab planının işlənilmiş, ilk uçot sənədləri və registrləri təkmilləşdirilmiş, idxal və ixrac əməliyyatlarının uçot obyektləri dəqiqləşdirilmiş, onlara əlavələr edilmiş, uçotun metodologiyasının vahidliyi təmin edilmiş, xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin mikro və makro səviyyəli yeni göstəricilər sistemi işlənilmişdir. Uçot işinin təşkilinin mühüm şərti olan müəssisə daxili funksiyalar dəqiqləşdirilmişdir.

2. Bizim münasibətimizə görə xarici ticarət firmalarının uçot və hesabat simstemi üçün “uçot” anlayışı, Azərbaycan təcrübəsinə görə həm xarakterik və həm də qəbul ediləndir. Bununla müəllif qərb ölkələrində uçotun təşkilinə oxşar

olaraq xarici ticarət firmasının uçot prosesini 2 muxtar alt sistemə ayırmağın məqsədəuyğunluğunu kifayət qədər əsaslandırmışdır. Dissertantın fikrincə, maliyyə uçotu xarici ticarət firmasının bütün vəsaitlərini və fəaliyyətini əks etdirən kompleks sintetik hesabları əhatə etməlidir. Bura malgöndərənlərlə, alıcılarla, digər təşkilatlar və şəxslərlə hesablaşmaların, həmçinin maliyyə əməliyyatlarının analitik uçotu daxildir. Maliyyə uçotunun məlumatları əsasında müəssisənin mənfəətə və zərərə malik olması aydınlaşdırılaraq hesabatlar tərtib edilir ki, bu da nəinki dövlət orqanları, o sıradan maliyyə, vergi müfəttişlikləri, eləcə də səhmdarlar, investorlar üçün də zəruridir. İdarəetmə uçotu isə öz növbəsində xarici ticarət firmasının rəhbərliyinin informasiya tələbatını ödəmək məqsədilə nəzərdə tutulur. Bu zaman başlıca məsələ müəssisənin bütövlükdə və yaxud ayrıca sahəsi üzrə gəliri və xərclərinə dair vaxtlı-vaxtında mötəbər və ətraflı məlumat toplamaqdan ibarətdir.

Dissertasiyadakı praktiki və elmi tədqiqat əsasında belə nəticə çıxarmaq olar ki, uçotun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması şəraitində təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsi bütövlükdə mühasibat uçotunun metodoloji inkişaf prosesini sürətləndirməklə, onu bazar münasibətlərinin tələblərinə daha da uyğunlaşdırma bilər.

“Aztürkqaz” BM-in təcrübəsində xarici iqtisadi əməliyyatların sənədləşdirilməsinin nəticəsini öyrənərkən müəllif belə nəticə çıxarır ki, idxal-ixrac əməliyyatlarının sənədlərlə rəsmiləşdirilməsində xeyli çatışmazlıqlar mövcuddur. Bu zaman istifadə edilən sənədlərin forma və məzmunca fərqləndirilməsi onların işlənməsinin avtomatlaşdırılmasını çətinləşdirir.

Belə çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə müəllif uçotun avtomatlaşdırılmış formada tətbiqi tələblərinə uyğun olaraq, ilkin sənədlərin standartlaşdırılması və unifikasiyalaşdırılmasını təklif edir.

3. Mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi hər şeydən əvvəl uçot

Məlumatlarının mühasibat hesablarında əks etdirilməsi mexanizminə toxunur.

Belə dəyişikliklər zamanı mühasibat uçotunun qərbdə tətbiq olunan standartları ilə yerli uçot işlərinin təkmilləşməsinə, onun səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edən kompromis variantları işləmək tələb olunur. Məhz bu baxımdan Azərbaycanın uçot sahəsindəki milli standartlar sistemə dair öyrəndiklərimizin

ümumiləşdirilməsi əsasında, mühasibat sistemi üzrə Beynəlxalq Gomitənin standartlarını nəzərə almaqla, mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin ümumi prinsipləri saxlanılmaqla, idxal-ixrac fəaliyyətinin sferası üzrə xarici uçot sistemində daha da uyğunlaşdırılmış nümunəvi hesab planı təklif edilir. Təklif olunan variant hazırda mövcud hesablar əsasında ikisəviyyəli sistemin tətbiqi və mühasibat standartları üzrə Beynəlxalq Komitənin tövsiyələri əsasında üç hissəyə bölünür ki, birinci hissə üzrə hesablar əməliyyatlarda və balansın tərtibində, ikinci hissə üzrə hesablar “xərclər buraxılış (satış) metodu” ilə maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsində və üçüncü hissə üzrə hesablar isə idarəetmə mühasibatlığında istifadə olunur.

4. Bazar münasibətlərinin formalaşması, ölkəmizin müstəqillik qazanması ilə əlaqədar xarici iqtisadi əlaqələrdə baş verən sıçrayışlı keyfiyyət dəyişikliyi firmaların təsərrüfat maliyyə fəaliyyətini daha da aktivləşdirdiyindən iqtisadi təhlilin məzmunu və metodları qarşısında da yeni tələblər qoymuşdur. Belə şəraitdə idarəetmənin operativ orientasiyasını təmin edən marketing istiqamətli iqtisadi təhlil variantının işlənilməsi zəruriliyi meydana çıxır.

Bu məqsədlə müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətində marketingdən istifadə edilməsinin başlıca məqsədi fond veriminin yüksəldilməsi, ixrac mallarının istehsalının mobilliyinin artırılması, malların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi və xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi zamanı resurslardan istifadənin reallaşdırılmasından ibarətdir. Belə olan halda xarici iqtisadi fəaliyyətin təhlilinin təşkilindən asılı olaraq, onun nəticəli göstəricilərinin səmərəliliyi də yüksəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda iqtisadi təhlilin təşkilinin əsas məsələsi onun metodologiyası ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq, dissertasiya tədqiqatında təhlilin metodiki hissəsi xarici firmalara oxşar qaydalarda qurulmalıdır. Bizim təklif etdiyimiz sistemdə xarici ticarət firmasının təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili iki hissəyə - xarici və daxili təhlilə ayrılır.

5. Müasir şəraitdə xarici iqtisadi fəaliyyətin nəticəli göstəriciləri xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirir. Lakin bu bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində kifayət etmir. Dissertasiya işində idxal-ixrac əməliyyatlarının

səmərəliliyinin təhlilinin mövcud metodikasının tənqidi əsasında yeni metodika təklif olunur. İxracatın səmərəliliyi xaricdə məhsul satışımdan gələn gəliri istehsal xərcləri ilə, idxal üzrə səmərəlilik göstəricisi isə bu fəaliyyətin məcmu nəticəsini xərclərlə müqayisə yolu ilə müəyyən olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə milli iqtisadiyyat, büdcə səmərəliliyi göstəriciləri makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi təhlilin metodikasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə təklif olunur.

Dissertasiya işində öyrənilmiş məsələlər üzrə çıxarılmış nəticələr əsasında verilmiş təkliflər və tövsiyələrin təcrübədə tətbiqi Azərbaycan Respublikasının birgə müəssisələrində və xarici ticarət firmalarında xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilinin analitikliyi və perativliyini, bu sahə üzrə informasiyaların düzgünlüyü və mötəbərliyini yüksəldər, son nəticədə də idarəetmə fəaliyyətini yaxşılaşdırma bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SIYAHISI

1. Mal mübadiləsi və ya barter əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydaları. “Vergi, gömrük və mühasibat işi” kitabı, Bakı, “Qızıl şərq”, 1997-ci il.
2. Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən bəzi xərclərin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin 3 iyul 1997-ci il tarixli qərarı. “Vergi, gömrük və mühasibat işi” kitabı, Bakı, Qızıl şərq,
 1. 1997-ci il.
 2. Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında Əsasnamə. Bakı, “Ekonomiks” qəzetinin xüsusi buraxılışı, 1996.
 3. Milli Bankın 9 mart 1995-ci il tarixli 14 sayılı təlimatı, 20 iyun 1996-cı il tarixli məktubu. Bakı, Bank işi kitabı, 1997-ci il.
 4. 1997-ci ildə respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının əsasları, Dövlət büdcəsinin icrası və 1998-ci ildə qarşıda duran vəzifələr haqqında Nazirlər Kabinetinin 10 mart 1998-ci il tarixli 49 sayılı qərarı, Bakı, “Qanun” curnalı,
 5. 1998-ci il.
 6. Müəssisələrdə xarici valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydaları “Vergi, gömrük və mühasibat işi” kitabı, Bakı, “Qızıl şərq”, 1997-ci il.
 7. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Mühasibat işi” kitabı, Bakı, Elm və həyat nəşriyyatı, 1998-ci il.
 8. “Rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin xarici valyuta hesablarının recimi haqqında”. Bakı, Biznesmenin bülleteni N43 (158), 1997-ci il.
 9. 9.”Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında əsasnamə” Bakı, 1997
 10. Q.Abbasov, S.Səbzəliyev, Ə.Daşdəmirov və başqaları. Mühasibat (maliyyə uçotu). Bakı, 2003.
 11. Q.Rzayev, Beynəlxalq mühasibət uçotu standartları və maliyyə hesabatı, Bakı, 2004.
 12. Q.Rzacev, Becnylxalq mᄁhasibyt uçotu standaptlapı vŷ maliccŷ hesabatı, Bakı, 2004.

13. A.P.Mixalkeviç. Buxqalteskiy uçet na ppedppiätix zapubecnix stran Minsk, 1998 qod
14. Mupavğev A.İ.Muxin, A.F.Qpiqopğev, Ö.A.Analiz vneşnegkonomiçeskoj deätelğnosti ppedppiätij M."Finansı i statistika", 1991.
15. Ovsiyçuk M.F.Buxqalteskiy uçet i audit vneşnegkonomiçeskoj deätelğnosti. Moskva "Öpayt", 1997.
16. Pankovskaə P.Ə.Uçet vneşnegkonomiçeskoj deätelğnosti - Minsk, OOO "Misanta", 1997
17. Raxman G,Şepemet. A.Buxqalteskiy uçet v pınoçnoy gkonomie - M, "İnfpa", 1996.
18. Tabalina S.A. Şapiquzov S.M.Mecdunapodnoe standaptı buxqalteskoqo uçeta. Buxqalteskiy uçet, 1990
19. R.Gntoni, DC.Ris-Uçet: Situaüii i ppimepı pepevod s anql. Moskva, 1998.
20. P.İ.Kamışanov i dp. Buxqalteskiy uçet oteçestvennaə sistema i mecdunapodnie standaptı. Moskva, 2002
21. A.M.Andposov, E.V.Vikulova. Buxqalteskiy uçet. Moskva, 2000